

Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne

Orhan Jamaković

Adeleide

Uvod

Prelaz iz završne faze bronzanog doba u rano željezno doba na području sjeverozapadne Bosne je jedan dug proces u kome je nemoguće postaviti granicu koja bi dijelila kraj bronzanog od početka željeznog doba. To je period koji zahvata i problem transformacije Hügelgräber kulture u Urnenfelder kulturu na prostorima zapadno od srednjeg Podunavlja. Na jugoslovenskom prostoru taj proces se odvijao istočno od Alpa, na prostoru između Save, Drave i Dunava, a tragove pratimo i na području Vojvodine i sjeverne Bosne. Vremenski zahvata periode Br C i D do Ha A¹. Bogata arheološka dokumentacija sa istraživanja na lokalitetima Mađarske, Češke, Slovačke i Austrije opovrgla je ranije teorije o ekspanziji lužičke kulture na prostor Panonije i njen udio u stvaranju kompleksa Urnenfelder kulture. Pokazalo se da je Urnenfelder- kultura nastala postepenom transformacijom lokalnog substrata, a njenu najstariju razvojnu fazu na našem južnoslavenskom prostoru čine grupe tipa Virovitica i grupe mlađeg horizonta Surčin-Belegiš.

Prelazak iz poslednjih perioda bronzanog doba u željezno doba na našim prostorima ima određene specifičnosti s obzirom na uticaj egejskog svijeta, srednjevropskih civilizacija i prostora Male Azije. Činjenice su da se sa jedne strane željezo uvodi u upotrebu već u protogeometrijskom dobu, dok se s druge strane početak željeznog doba veže za period Ha C. To su i razlozi da na našem prostoru funkcionišu različite pe-

riodizacije po pitanju kraja bronzanog i početka željeznog doba. Na tlu predašnje Jugoslavije bila su u upotrebi dva sistema periodizacije: prvi koji je više bio primenjivan u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH i u kojem se kasno bronzano doba ubrajaju periodi Ha A i B, a željezno doba računa od perioda Ha B3 i Ha C1 (K. Vinski-Gasparini, S. Gabrovec, B. Čović i dr.) i drugi koji se primjenjuje prvenstveno u Srbiji i Makedoniji determiniran od D. i M. Garašanina, koji su imajući u vidu rezultate istraživanja tog prostora uzeli sve specifičnosti razvoja kulture starijeg gvozdenog doba.² Pod pojmom gvozdenog doba I obuhvaćeno je djelomično i Br D, Ha A i B (B1-B2). R. Vasić u svojoj periodizaciji daje jasnu podjelu materijala na starije i mlađe gvozdeno doba. Po ovom autoru gvozdeno doba nastaje kada se gvozdeni predmeti počinju javljati redovno i u znatnim količinama u materijalnoj kulturi, označavajući uz to promene u društvenom i ekonomskom razvoju lokalne kulture. Taj proces je intenzivan u Evropi i na sjevernom Balkanu u periodu Ha B3-C, a koji odgovara VIII veku p.n.e.

A. Benac i B. Čović izvršili su periodizaciju nalaza sa glasilačkog područja i uzeli za početak željeznog doba fazu IVa, a to je vrijeme kada se na tom području kao grobni prilozi pojavljuje željezno oružje.

¹ U daljem tekstu faze po hronologiji Rajnička biće skraćeno prikazivane: Bronza C = Br C; Bronza D = Br D; Halštata A = Ha A; Halštata B = Ha B; Halštata C = Ha C

² Utvrđena su 4 osnovna razvojna perioda gvozdenog doba: Gvozdeno doba I – prelazni period (XIII- VIII vijek); Gvozdeno doba II – rano gvozdeno doba (VIII-VI vijek); Gvozdeno doba III – srednje gvozdeno doba (VI-IV vijek); Gvozdeno doba IV – kasno gvozdeno doba (IV-naše ere)

Geografski položaj sjeverozapadne Bosne

Područje sjeverozapadne Bosne je omeđeno sa tri strane riječnim tokovima. Na istoku granicu čini rijeka Vrbas, na zapadu Una, a na sjeveru Sava. Južnu granicu predstavlja vijenac planina srednje visine. Sjeverni dio područja je pretežno ravničarski i pripada obodu Panonske nizije. Postepeno prelazi u brdovito zemljište sa nadmorskom visinom 200-500 m, u kojem se izdižu vrhovi nižih i srednjih planina, Prosare i Kozare. Na brdovitu oblast se nastavlja zona planina srednje visine, 500-1000 m, koju čine Grmeč, Srnetica i Manjača. Ove planine formirane su pretežno od mezozojskih sedimenata i imaju pravac pružanja sjeverozapad-jugoistok.

Glavne rijeke ovog područja Vrbas, Sana i Una pripadaju slivu Save. Gornjim tokom Vrbas, Sana i njihove pritoke teku kroz plodno Lijevo i Prijedorsko polje. Dolina Une u gornjem je dijelu veoma uska i protiče kroz predjele nepodesne za podizanje naselja. Najnaseljeniji dijelovi doline Une su Bihačko polje i prostor donjeg toka na kojima se nalaze praistorijska naselja i nekropole. Veliki broj gradinskih naselja vezan za najzapadniji dijelove sjeverozapadne Bosne nalaze se na rubnim delovima Petrovačkog polja, doline Sane i Une i u brdskim krajevima između Une, Sane i Save.

Između srednjeg toka Vrbasa i Sane na visoravni Zmijanju utvrđen je veliki broj gradinskih naselja iz perioda bronzanog i željeznog doba. Rekognosciranja i iskopavanja su pokazala da su predjeli srednjeg toka Vrbasa koje presjecaju Bočačko, Krupsko i Banjalučko polje i donji tok rijeke Sane bili gusto naseljeni u praistorijskim periodima. Oblast sjeverozapadne Bosne je poznata po raznovrsnom mineralnom blagu. Tu se javljaju značajna ležišta rude metala (gvožđe, aluminijum, mangan, olovo, cink, bakar i dr.), mineralnih sirovina (magnezit, barit, kaolinit i dr.), građevinskog materijala i uglja. Tragovi eksploatacije ruda bakra i gvožđa mogu se pratiti gotovo na cijelom području sjeverozapadne Bosne. Najznačajniji su oni na potezu Bosanski Novi-Prijedor, Bronzani Majdan-Jajce i dalje uz područje srednjobosanskog škriljavog gorja. Najstariji tragovi rudarenja nalaze se u Sinjakovu kod Jajca, a potiču iz praistorijskog i rimskog

vremena. Većina ostalih rudišta potiče iz srednjeg vijeka, što ne isključuje mogućnost njihovih eksploatacija i u ranijim periodima. Ležišta bakarne rude su intenzivno eksploatisana i iscrpljena u doba austrougarske vladavine. Za razliku od bakarne rude koja se više ne eksploatiše, eksploatacija gvožđa je i danas aktuelna i predstavlja najrazvijeniju privrednu djelatnost u sansko-unskom području.

Istorijat istraživanja

Prve vjesti vezane za period prelaza iz bronzanog u željezno doba na području sjeverozapadne Bosne objavio je Ćiro Truhelka 1889. godine poslije otkrivanja ostave u Šumetcu kod Cazina, u časopisu "Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina",³ Muzejski službenik Franc Fiala u praistorijskim bilješkama⁴ uz podnaslove "Gradac kod Posušja, gradina Radmanići", objavio je nalaz kalupa za lijevanje igala, a što je nedvojbeno vezano za prelazni period iz bronzanog u željezno doba. U podnaslov istog članka "Rimska banja kod Laktaša" objavljeni su i predmeti: bakarni bat, jedna narukvica od ljevane bronzne ukrašena poprečnim urezima pri kraju i dva glinena pršljenka. Četvrti naslov u ovom članku vezan je za praistoriju vlaseničkog kraja, dok je posljednji podnaslov "Nahodai u kotaru Sanski Most" vezan za nalaze nedaleko od sela Zecovi na gradini, gdje su prilikom gradnje puta 1893. godine pronađeni željezni kelt i dvije bronzane spiralne narukvice, a na prostoru Kamengrada ulomak bronzane oštrice mača.

U članku "Nađeni pojedini komadi iz bronzanog doba" i podnaslovu "Skladište nađeno u sjevernoj Bosni" Fiala detaljno opisuje objekte iz depoa nađenog nedaleko od sela Mačkovci u gradiškom kotaru⁵ (12 predmeta i 10 ulomaka keramike). Ubrzo se nakon ovih nalaza na području sjeverozapadne Bosne organizuju i prve arheološka iskopavanja. Već 1896. godine iniciran nalazom bronzane kacige na području Donje Doline Fiala je otpočeo sondažna ispitivanja na ovom lokalitetu.⁶ Velika arheološka istraživanja Donje Doline nastavljaju se 1899. god. pod ruko-

³ Truhelka 1893, 35.

⁴ Fiala 1894, 332.

⁵ Isti 1897.

⁶ Isto 662-663.

vodstvom Ćire Truhelke i završavaju u jesen godine 1904.⁷ Interesovanja za lokalitet Donja Dolina se obnavljaju 1908-1909. i 1911. god. kada Zemaljski muzej tamo organizuje arheološke kampanje.⁸ Veliki broj slučajnih nalaza pristigao je u Zemaljski muzej u vrijeme arheoloških iskopavanja 1908. i 1909. god. kada je prilikom gradnje nasipa pored Save oštećen južni dio gradine i starijeg naselja koje je pod tim imenom prvi put spomenuto 1961. god. Truhelka je na osnovu podataka prikupljenih do 1905. god. objavio niz članaka o ovom lokalitetu. Posljednja istraživanja pred II svjetski rat na prostoru Donje Doline obavio je Mihovil Mandić, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1927. i 1928. god.⁹ Poslije II svjetskog rata izvršena su reviziona iskopavanja na prostoru starijeg naselja. Sondažna istraživanja 1961. i 1963. god. izvršili su Vera Nikolić i Zdravko Marić.¹⁰ Problematikom Donje Doline bavili su se i Ružica Bižić¹¹ i Borivoj Čović¹² koji su izvršili sistematizaciju i hronološki opedijelili neke grobne cjeline iz raznih faza željeznog doba ovog naselja. U periodu od 1977 do 1981. godine na ovom lokalitetu je vršio istraživanja stratuma mlađeg željeznog doba Zdenko Žeravica, kustos Muzeja Bosanske krajine.¹³

Istraživanje lokaliteta Zecovi kod Prijedora započeti 1893. poslije dugog prekida nakon II svjetskog rata nastavlja Alojz Benac u 1954. god.¹⁴

Lokalitet u pećini Hrustovača otkriven je 1938. god., a 1939. god. Mihovil Mandić¹⁵ počinje arheološka istraživanja koja 1947. nastavlja Alojz Benac.¹⁶

Arheološka istraživanja, između ostalog, vezana i za problematiku prelazno perioda na području sjeverozapadne Bosne nastavljena su prije svega angažovanjem stručnjaka Zemaljskog muzeja Borivoja. Čovića¹⁷ i Zdravka Marića.¹⁸ U 1962. i 1964. god. izvršena su iskopavanja na prostoru sela Radosavske praistorijsko naselje

Zemunica i Ober, te nekropole Petkovo brdo. Na lokalitetu Zemunica otkriveno je višeslojno naselje koje je pripadalo lasinjskoj i vučedolskoj kulturi i stratum naselja koje je egzistiralo u prelaznom periodu Ha B-C.

Sondažno istraživanje Branka Gavele i Branke Raunig na Kekića glavici potvrđuju raniju pretpostavku o postojanju debljih kulturnih slojeva na ovom lokalitetu. Ta istraživanja izvršena su 1959. a nalazište se prvi put spominje 1896. god. Nakon probnih sondažnih iskopavanja na ovom lokalitetu iste godine Borivoj Čović vrši obimnije arheološke radove.¹⁹

Prvi podaci sa područja srednje i gornje Une dobijani su krajem prošlog stoleća, a vezani su za nekropole koje se nalaze južnije od Bihaća: Golubić,²⁰ Jezerine²¹ i Ribić,²² a koje se nalaze u izvještajima Vaclava Radimskog, Karla Pača, Mavre Hernesa i Vejsila Ćurčića. Godine 1898. Radimski istražuje gradinu Čungar²³ kod Cazina i sojeničarsko naselje Ripač kod Bihaća.²⁴ Rekonosciranjem terena od strane stručnjaka Zemaljskog muzeja u 1958. i 1960. god. otkriven je veliki broj gradinskih naselja vezanih za prelazni period: Pejića gradina u Svodni, gradinsko naselje u Gorinji, u Donjoj Suvaji i Malom Radiću.²⁵ Problematikom ovog perioda bavili su se poslije ratnog perioda Branka Raunig, Tone Knez, Zdravko Marić, Borivoj Čović, a na nekropoli Mekoti kod Bosanskog Novog u najnovije vreme vrši istraživanja Enver Mulabdić.

U okviru naučnog projekta "Bronzano doba sjeverne Bosne" autor ovog teksta je na prostoru srednjeg i donjeg toke rijeke Vrbas obavio niz arheoloških istraživanja na gradinama.

Hronologija i periodizacija

Periodizacijom i hronologijom prelaznog perioda sjeverozapadne Bosne najviše su se bavili Zdravko Marić, Ksenija Vinski-Gasparini i Borivoj Čović. Na osnovu Marićeve podjele starijeg

⁷ Truhelka 1904, 4.

⁸ Marić 1964, 6.

⁹ Mandić 1929, 33 i d.

¹⁰ Marić 1964, 8.

¹¹ Bižić 1952, 201-289.

¹² Čović 1961.

¹³ Žeravica 1989.

¹⁴ Benac 1959.

¹⁵ Mandić 1929, 69.

¹⁶ Benac 1948.

¹⁷ Čović 1967, 161-167.

¹⁸ Marić 1964, 5-128.

¹⁹ Čović 1962, 41-61.

²⁰ Zemaljski muzej u Sarajevu, inv. br. 10396-10408; 14320-14329.

²¹ Kovačević / Mirković 1893, 189-194; Radimsky 1893, 195-202; Isti, 1895, 39-218.

²² Patsch 1897, 234-235; Ćurčić 1900, 3-32.

²³ Radimsky 1896, 73-93.

²⁴ isti, 1885, 219-226.

²⁵ Podaci sa rekonosciranja 1960. god. Zemaljskog muzeja.

naselja u Donjoj Dolini, hronološke determinacije ostava od strane Vinski-Gasparini, te Čovićeve razrade perioda Ha B3, u mogućnosti smo da u sjeverozapadnoj Bosni izdvojimo 3 faze prelaznog perioda :

– *Faza I* – obuhvata kraj Br D, Ha A1 i Ha A2. To je vrijeme osnivanja naselja Urnenfelder kulture.

– *Faza II* – hronološki obuhvata približno prva 2 vijeka I milenija (period Ha B1-B2). To je vrijeme najvećeg uspona kulture Urnenfelder na našem prostoru.

– *Faza III* – Obuhvata VIII vijek (period Ha B3) u kome se intenzivira upotreba željeza i za koji bi se moglo reći da predstavlja početak željeznog doba na ovom području.

Faza I

Hronološki okvir faze I počinje krajem Br D i početkom Ha A1, a traje do kraja Ha A2 perioda po Rajnekeu – kraj XIII i X vijeka. To je period naseljavanja nosioca urnenfelder kulture na prostoru sjeverozapadne Bosne. Da bi stekli sliku ovog perioda u ovom radu imali smo na raspolaganju rezultate istraživanja na naseljima pećina Hrustovača, Gradini – Zecovima, te u starijem naselju na otvorenom prostoru u Donjoj Dolini. Od nekropola mogli smo fragmentalno koristiti pojedinačne grobne nalaze iz Donje Doline i Luka u Mahovljanima. Ostave ove faze koje pripadaju horizontu II ostava po Vinski-Gasparini, čine nalazi iz pećine Hrustovače, depo Mačkovac kod Bosanske Gradiške, depo Donji Šumatac, kod Velike Kladuše, te depo iz fabrike celuloze u Banja Luci (Karta 1).

Veoma veliki broj naselja utvrđen je prilikom istraživanja i rekognosciranja terena. Za ovu fazu značajno je istaći da su postojala tri tipa naselja: gradinska, pećinska i naselja na otvorenom.

Prvi tip naselja podizan je na dominantnim mestima u blizini rijeka, što dobro ilustruje gradina Zecovi koja se uzdiže iznad rijeke Sane.

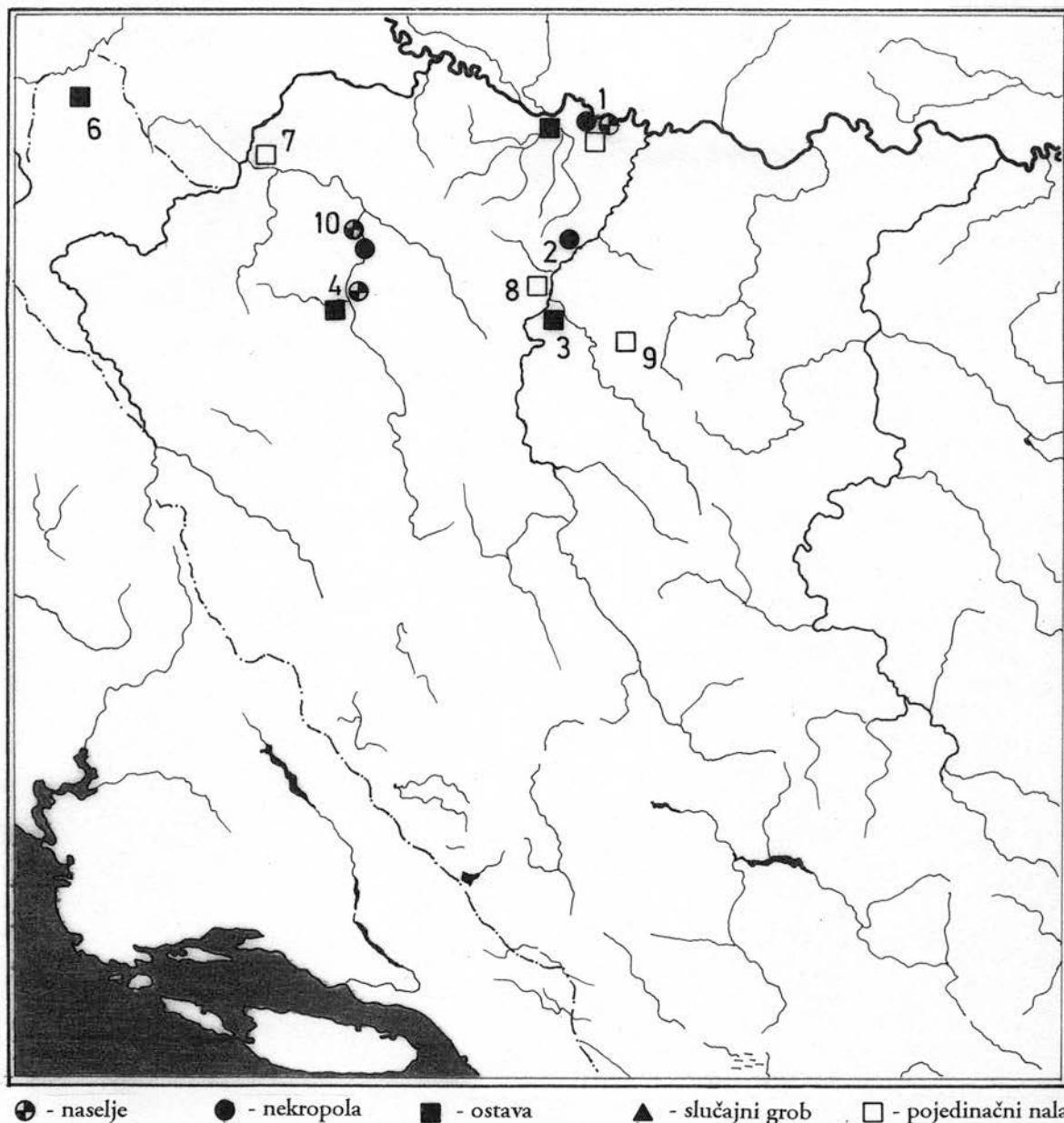
Drugi tip su pećinska naselja, koja su do sada potvrđena samo na lokalitetu Hrustovača. Naselje je bilo smješteno u ulaznom dijelu pećine koji je okrenut ka severu, ima širinu 15 m i sužava se postepeno ka unutrašnjosti. Na samom ulazu bila je nabacana gomila kamenja sa manjim prolazom uz desnu pećinsku stijenu. Neposredno iza

ulaza u pećinu, teren se spušta i prelazi u široko udubljenje koje je u stvari stanište praistorijskih stanovnika ovog naselja.

Treći tip predstavljalo bi naselje otvorenog tipa na riječnoj terasi u Donjoj Dolini (starije naselje). Nije utvrđena fortifikacija, a neke podatke o načinu stanovanja dobili smo iz kulturnog sadržaja sonde A (4x4 m) koju je istražio Marić 1961. god. Debljina kulturnog sloja varira između 1.85-1.95 m. Naselje je egzistiralo u dva maha što se vidi iz horizonta sloja II i horizonta sloja V. Oba horizonta su nadslojena sterilnim slojem pijeska koji dokazuje da se u vrijeme njegovog taloženja ovdje nije živjelo niti duže zadržavalo. Horizont sloja II predstavlja starije naselje Donje Doline. Iznad horizonta sloja II je pješćani nanos rijeke Save, što jasno svjedoči o poplavama kojih nije bilo za vrijeme sedimentiranja sloja II. Nedostatak kolja u ovom i ostalim profilima ukazuje na to da stanovnike Starijeg naselja sve do njegovog kraja voda nije plavila. Iz ovoga se može zaključiti da su kuće ležale direktno na zemlji odnosno da su pomoću balvana i kamenja bile nešto izdignute iznad.

Što se tiče gradinskog naselja na Zecovima za prelazni period važan je stratum III.²⁶ U ovom stratumu za razliku od starijih, nema mnogo jasno definisani građevinskih objekata. Po mišljenju A. Benca, ovaj nedostatak su vjerovatno uslovlila dva osnovna uzroka: prvi je intenzivna građevinska djelatnost koja je poremetila i izmiješala, i drugi, da su građevine u ovom stratumu dizane na već dosta debelom kulturnom sloju, tako da meka podloga nije mogla da sačuva ostatke građevine. Samo u kvadratu IX, na dubini od 1.9 m ustanovljen je jedan pravougaoni dio podnice koja je pripadala nekoj kući četvorougaoone osnove. Podnica je bila prevučena tankim slojem ilovače i dosta pažljivo dotjerana. Prema nalazima u istraženim kvadratima stambeni objekat je rađen u maniru dotadašnje građevinske tradicije. Kuća je imala četvorougaoonu osnovu sa laganom konstrukcijom bez stupova sa veoma dotjeranom podnicom. Međutim, analizom stratigrafskih podataka južnog profila kv. X i istočnog profila kv. XI uočavamo rupe od stupova koje očitno pripadaju stratumu III. Još su upadljivije brojne rupe od kolja na dubini 1 m i

²⁶ Benac 1959, 13-51.

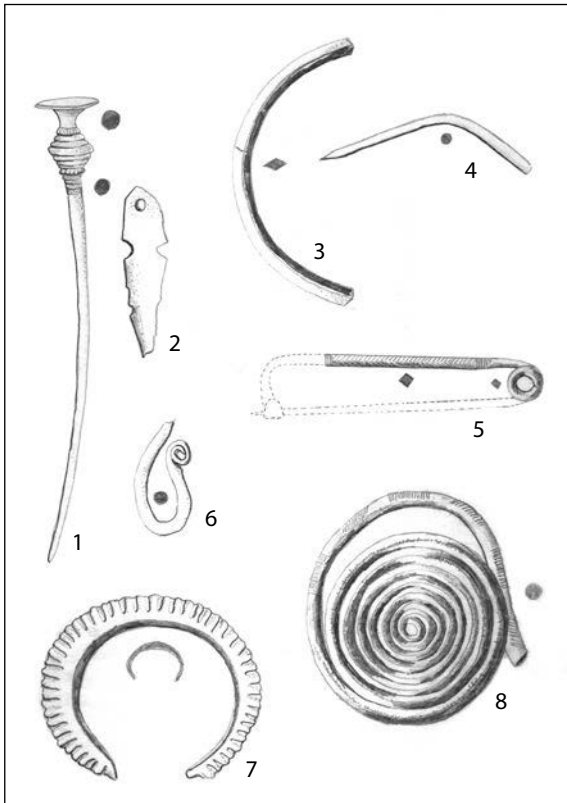

Karta 1. 1. *Donja Dolina*; 2. *Luke, Mahovljani*; 3. *Celuloza, Banja Luka*; 4. *Hrustovača*; 5. *Mačkovac*; 6. *Šumatac*; 7. *Blatna*; 8. *Barlovci*; 9. *Mišarica*; 10. *Zecovi*

1.2 m u kv. XII. Neke su postavljene u pravilnim redovima i ima se utisak da opkoljavaju jamu.

Ovi primjeri građevinske djelatnosti pokazuju da grupe rupa od kolja pripadaju nekolicini zgrada što nas navodi na zaključak da je stratum III imao brojne građevinske faze. U ovom stratumu evidentirana su ognjišta sa ravnom površinom od pečene ilovače i sitnog šljunka, u tradiciji prethodna dva stratuma. Ostaci ognjišta dokumentovani su u kv. VIII (0,9 m) i kv. XII (1 m). U kv. VIII (0,90m) neposredno pod pre-

zom je bila napravljena podloga od fragmenata četiri razlupana gruba suda. Posebnost u izgradnji ognjišta pojavila se u kv. XII na 1 m dubine. Ognjište je ovalno sa dobro uglačanom površinom, opkoljeno je jednim uskim udubljenjem za sipanje pepela. U stratumu III uočena je pojava ognjišta u jamama elipsoidne osnove. Gornji rub jame se ocrtavao na dubini 1.1-1.2 m, dok je u istočnom dijelu bila iskopana do dubine od 1,8 m. Čitava jama bila je ispunjena zelenom prhom masom – nekom mješavinom sa pepelom.

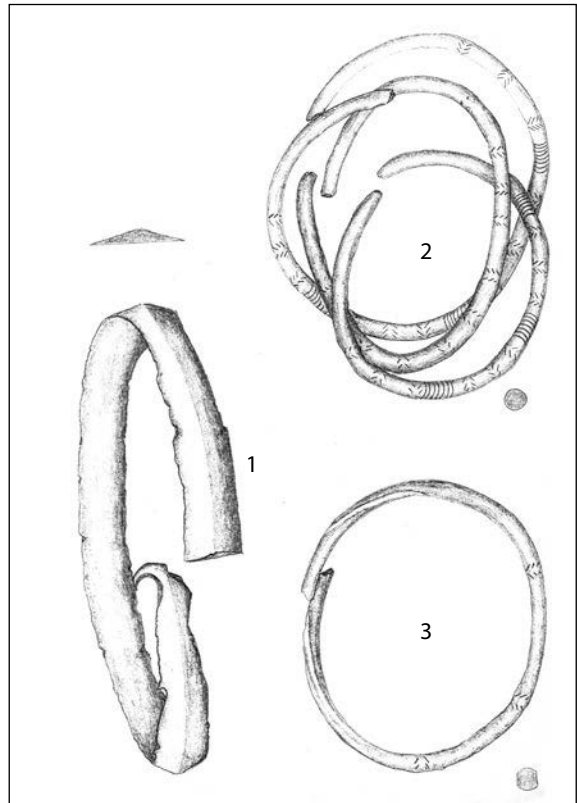
Tab. 1 (Hrustovača) 1. Igla sa glavom oblika vaze, 14,5 cm; 2. Bronzani bodež, 5,5 cm; 3. Fragment bronzane narukvice, $R=7,2$ cm; 4. Fragment igle, bronza, 5 cm; 5. Peschiera fibula, 9 cm; 6. Fragment fibule, 3,6 cm; 7. Narebrna narukvica, $R=5$ cm; 8. Naočarasta fibula, 7 cm

Od nalaza treba spomenuti nekoliko piramidnih grijalica i dvije koštane sjekire. Ova kuhinja je kako se vidi na crtežu sa rasporedom kolja, okolo imala i nadstrešnicu. Takođe je i u kv. VIII u jami S-5 pronađen kuhinjski inventar: piramidne grijalice, kašika od pečene zemlje, drška pekve i žrvanj. Sve ovo nam ukazuje da su kuće na Zecovima nadzemne i pravougaone osnove sa stupovima četvorougaoanog preseka koji su nosili zidnu konstrukciju, i kako smo već utvrdili sa ognjištem unutar ili van kuće.²⁷

Način sahranjivanja

Prema dosadašnjim saznanjima način pokopavanja u fazi I bio je isključivo vezan za ritual incineracije. Podatke o nekropoli u Donjoj Dolini donosi Ćiro Truhelka, a vezani su za gredu koja se danas nalazi skoro u potpunosti pod nasipom. Prema Truhelki početak nekropole se nalazio

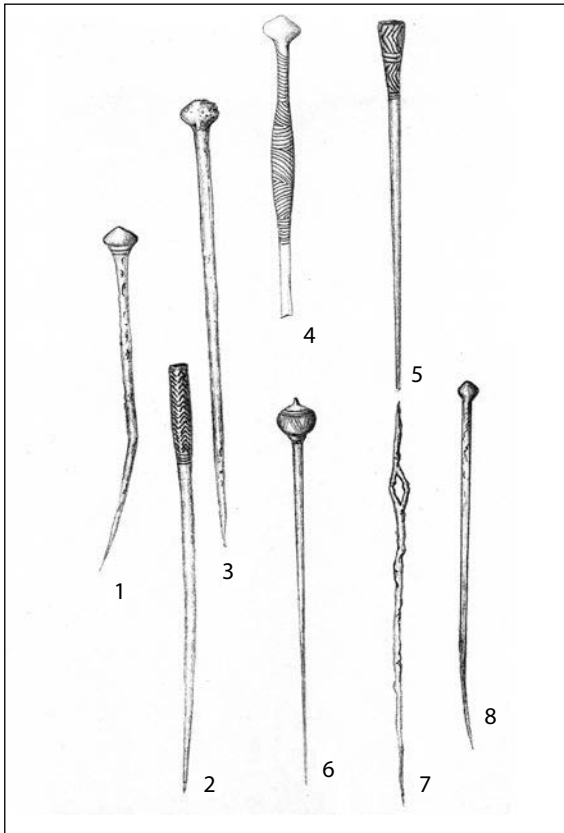
²⁷ Isto.

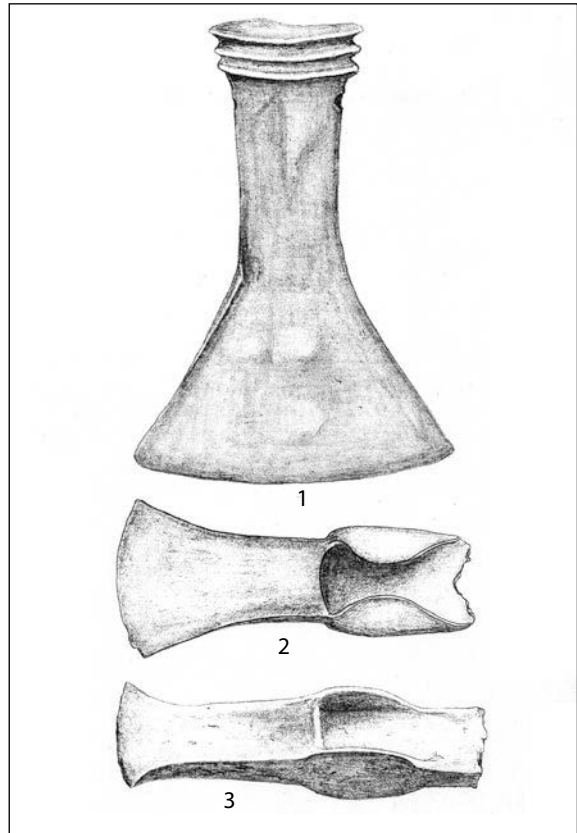
Tab. 2 (Celuloza, Banja Luka, razmjer 1/4)
1. Bronzana dijadema; 2. Bronzana grivna

oko 600 m zapadno od Gradine i oko 200 m južno od obale Save. Širina je iznosila 15 m, što znači da su grobovi bili poredani u jednom dugom i uskom redu od Donje prema Gornjoj Dolini, kako objašnjava i Zdravko Marić u svojoj studiji o Donjoj Dolini. Prilikom arheološkog iskopavanja od 1899. do 1904. god. na Gredi su iskopana 174 groba od kojih 124 skeletna i 48 sa spaljenim pokojnicima, a za dva se ne zna da li su spaljena ili skeletna. Marić dalje zaključuje Na osnovu velikog broja površinskih nalaza i razbacanih izgorelih ljudskih kostiju, Marić zaključuje da ima dosta uništenih grobova, te da je broj sahrana prvobitno bio neuporedivo veći. Interesantno je napomenuti da je Truhelka grobne cjeline po grupisao prema imenima vlasnika parcela iz iz vremena njegovog istraživanja.

Inače nekropola spada u tip ravnih nekropola. Od 48 spaljenih grobnih cjelina 41 grob je s urnom, četiri su spaljena pokojnika bez poklopca i urne, jedan spaljeni pokojnik je pokriven urnom, a dva su pokrivena zdielom. Iz izveštaja sa iskopavanja se da naslutiti da nije bilo nikakvih

Tab. 3 (Maovljani) 1. Igla bikonične glavice, 11,5 cm; 2. Igla topuzaste glavice, 14,5 cm; 3. Igla okrugle glave, 15,2 cm; 4. Igla lukovičaste glave, 10,1 cm, Donja Dolina; 5. Igla topuzaste glavice, 12,6 cm, Donja Dolina; 6. Igla okrugle glave sa šiljkom, 13,3 cm; 7. Igla za šivenje, bronza, 14 cm, nepublikovana; 8. Igla sa bikoničnom lavom, 12,5 cm, nepublikovana

Tab. 4 1. Kelt sa kanelovanim zadebljanim otvorom, 14 cm, Nikolić 1962, Tab. 1, 5, bez podataka nalaza; 2. Sjekira sa visoko postavljenim krilcima, bronza, 13 cm, Nikolić 1962, Tab. 4, 18, bez podataka nalaza; 3. Sjekira sa krilcima, bronza, Barlovci-Banja Luka, 14, 6 cm

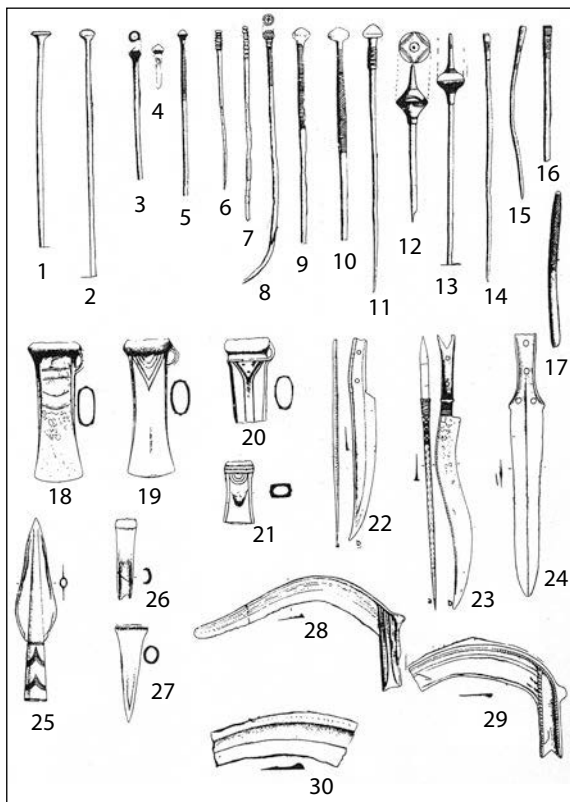
posebnih konstrukcija u grobnim jamama. Spaljani pokojnici su jednostavno stavljeni u jamu i zasuti zemljom. Kod spaljenika sa urnom, redovan je pokrov u vidu zdjele sa otvorom na dolje. Način spaljivanja i proces sahrane nije dovoljno razjašnjen, mada ima nekih indicija u tom pravcu. Truhelka je na jednom mjestu utvrdio kalotasto udubljenje sa pečenom zemljom veličine 1,8 m za koje se može pretpostaviti da je prostor lomače.²⁸ Isti autor je na jednom drugom mjestu (grob 1 na gredi I Nikole Šokića) otkrio veliku jamu veličine 2,5 m sa 10-20 cm debelim slojem uglja i brojnim grobnim priložima. Arheološki objekti iz ovog groba govore da je u pitanju jedna sahrana, a velika količina ugljena upućuje da se tu bilo spaljivanja. Zbog uskoće jame

²⁸ Truhelka 1904, 88-135.

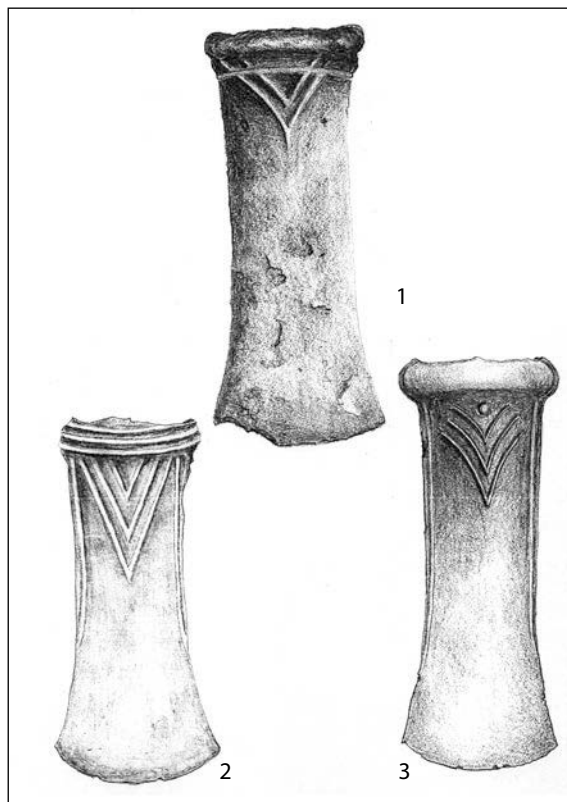
(0,5 m) teško je prihvatiti da je tu bio spaljen pokojnik, ali je moguće naknadno spaljivanje, možda samo priloga ili dijelova pokojnika, ili da je ovamo sa mjesta spaljivanja prenesena velika količina ostataka spaljenog pokojnika, što nije bilo uobičajeno. Obično se u urne stavlja toliko pepela i kostiju koliko je moglo stati u urnu, a prilozima su stavljeni nakon spaljivanja pokojnika, jer na njima nema tragova paljevine.²⁹

Rekognosciranjem je ustanovljeno postojanje nekropole i na prostoru sela Dubrava kod Bosanske Gradiške, te na Kosi kod Turjaka, a manja zaštitna istraživanja su pokazala da se na prostoru Kužnog groblja u Mahovljanima nalazila nekropola koja je eksploatacijom majdana uništena.

²⁹ Marić 1964, 20.

Tab. 5 (Donja Dolina, Marić 1964, Tab. 1, 1-30) 1. Igla oblika eksera, bronza, 14,5 cm; 2. Igla okrugle glave, bronza, 18,7 cm; 3. Igla bikonične glave, bronza, 6,7 cm; 4. Igla bikonične glave, bronza, 2,2 cm; 5. Igla bikonične glave, bronza, 8,1 cm; 6. Narebrena igla, bronza, 13,5 cm; 7. Narebrena igla, bronza, 9,6 cm; 8. Igla sa glavom makove čahure, bronza, 12,9 cm; 9. Igla bikonične glave, bronza, 13 cm; 10. Igla sa lukovičastom glavom, bronza, 19,6 cm; 11. Igla bikonične glave, bronza, 13,3 cm; 12. Igla sa šiljkom, bronza, 8 cm; 13. Igla sa šiljkom, bronza, 18,8 cm; 14. Igla sa topuzastom glavom, bronza, 12,2 cm; 15. Igla sa topuzastom glavom, bronza, 8,6 cm; 16. Igla sa topuzastom glavom, bronza, 6,6 cm; 17. Igla ukrašena cik-cak ornamentom, bronza, 7,8 cm; 18. Kelt sa plastičnim ukrasima, bronza, 13,5 cm; 19. Kelt sa "V" plastičnim urezima, bronza, 13,4 cm; 20. Kelt sa "V" plastičnim urezima, bronza, 8 cm; 21. Kelt sa polukružnim plastičnim ukrasima, 6,1 cm; 22. Nož, bronza, 20,2 cm; 23. Nož, bronza, 27 cm; 24. Bodež, bronza, 26,2 cm; 25. Koplje, bronza, 17,9 cm; 26. Dlijeto, bronza, 8 cm; 27. Dlijeto, bronza, 9,8 cm; 28. Srp, bronza, 20,6 cm; 29. Srp, bronza, 15,5 cm; 30. Srp, bronza, 6,8 cm

Tab. 6 1. Kelt, bronza, 13,8 cm, Mišarica pećina (Čelinac), nepublikovan; 2. Kelt, bronza, 12 cm, nema podataka o porijeklu; 3. Kelt, bronza, 14 cm, nema podataka o porijeklu

Metalni nalazi

Metal je podeljen na nakit, oruđe i oružje. Nakit je izrađivan od bronzе i pripada grobnim, skupnim i slučajnim nalazima. Karakteristične su sljedeće forme:

- peschiera fibula sa žljebastom nogom, Hrustovača (Tab. 1,5);
- bronzana narebrena narukvica, Hrustovača (Tab. 1,7);
- polovina spiralne fibule, Hrustovača (Tab. 1,8);
- pet bronzanih grivni, Celuloza-Banja Luka (Tab. 2, 2-3);
- bronzana dijadema, Celuloza-Banja Luka (Tab. 2, 1);
- igla u obliku vaze, Hrustovača (Tab. 1, 1);
- igla u obliku makove čaure, Donja Dolina (Tab. 5, 8);
- igla topuzaste glave, Donja Dolina i Mahovljani (Tab. 3, 2 i 5; Tab. 5, 15-16);
- igla sa kuglastom glavom (Kugelkopfnadel), Donja Dolina i Mahovljani (Tab. 5, 2; Tab. 3, 3);

– igla sa šiljkom na glavi, Donja Dolina i Mahovljani (Tab. 5, 12-13; igle sa bikoničnom glavicom, Donja Dolina (Tab. 3, 1; Tab. 5, 5);

– igle sa lukovičastom glavom (Zwibelkopfnadel; Tab. 3, 4; Tab. 5, 10);

– narebrene igle, Donja Dolina (Tab. 5, 6-7);

– igla u obliku eksera, Donja Dolina (Tab. 5, 1).

Peschiera fibula nađena u Pečini Hrustovača kod Sanskog Mosta ima luk romboidnog presjeka i niski luk koji je paralelan sa iglom, a koji je ukrašen motivima jelovih grančica. Brojne su analogije širom bivšeg jugoslavenskog prostora. Na prostoru Glasinca na lokalitetu Štrbaca³⁰ nađena je u skeletnom grobu sa glatkim neornamentisanim narukvicama, čiji blago zaobljeni krajevi ukazuju na stariju tradiciju Br C stupnja i koje imaju paralele u ostavama sjeverne Hrvatske, koje ujedno u inventaru imaju peschiera fibule (ostave: Veliko Nabrđe, Poljanci, Brodski Varoš, Pričac) K. Vinski-Gasparini ih datuje u Br D stupanj, odnosno u II fazu ostava međurječja.³¹ Imajući u vidu izradu i ornament jelovih grančica fibula iz Hrustovače se smatra najstarijim primjerkom nadenim na našim prostorima.³²

Barokna narebrena bronzana narukvica sa krajevima koji se završavaju većim ispupčenjima, ima paralele sa nalazima u ostavama međurječja faze II.³³ Spiralna fibula nađena u pećini Hrustovača ukazuje na tradiciju srednjeg bronzanog doba te ima paralele sa horizontom ostava Rimavska Sobota i Forr u Karpatskoj kotlini i mogla bi se datovati u završetak Br C2 i Br D stupanj u okviru 14 vijeka.³⁴

Bronzane grivne ukrašene su ornamentom jelovih grančica i snopovima paralelnih linija što odgovara ornamentalnom maniru geometrijskog stila i imaju analogije sa narukvicama iz depoa u Tešnju.³⁵

Bronzana dijadema ima analogije sa nalazima otvorenih narukvica zadebljalih krajeva i trouglastog presjeka, koje su karakteristične za fazu IIb Glasinca.³⁶ Analogije postoje i sa nalazima ostava međurječja.³⁷

³⁰ Benac / Čović 1956, 52, Tab. 17, 8.

³¹ Vinski Gasparini 1973, Tab. 51, 44, 32, 34 i 38.

³² Isto, 116.

³³ Isto, Tab. 28, 32, 73.

³⁴ Hampel 1886, Tab. 112, 113; Hansel 1968, Tab. 53, 1-14; 54, 1-18; Brunn 1968, 31.

³⁵ Garašanin 1954, Tab. 57, 7, 8, 31-32.

³⁶ Benac / Čović 1956, 28, Tab. 13, 8, 9.

³⁷ Vinski-Gasparini 1983, Tab. 94, 24, 25.

Igla oblika vaze ima paralele sa nalazom u grobu 70 iz Wiltena u Tirolu, datovanom u Br D periodu.

Igla sa glavicom u obliku makove čahure ima brojne varijacije i paralele na prostoru Donje Austrije, Transdanubije, sjeverne Hrvatske i na području Glasinca.³⁸ Pojavljuje se u vrijeme prelaza Br C na Br D i traje kroz Br D-Ha A stupanj.

Igla sa topuzastom glavom, obično ukrašene urezanim ornamentom, pripadaju tipovima nakita koji su isključivo vezani za Urnenfelder kulturu.³⁹ Analogije postoje na glasinčkom području, prekosavskom prostoru na grupi Zagreb,⁴⁰ Gređani,⁴¹ na Bezdanjači kod Vrhovine,⁴² na prostoru Srbije⁴³ i Rumunije⁴⁴ gdje su datovane u Ha A period. Ovaj tip igle je nađen isključivo kao grobni nalaz, tako da se može zaključiti da su imale određenu funkciju na nošnji tog vremena.

Igla okrugle glave (Kugelkopfnadel) imaju paralele sa nalazom iz tumula V u Plješevici na Glasincu, gdje su datovane u fazu Glasinac IIIa,⁴⁵ te sa iglama iz grobova pod tumulum sa urnom iz Brezjaka i Brezovice⁴⁶ hronološki opredjeljene u Ha A stupanj.

Igla sa šiljkom su novi tip igala i predstavljaju autohtonu pojavu nakita ovog perioda.

Igla sa lukovičastom glavom sa tordiranim vratom imaju analogije u Italiji na lokalitetu Pieve S. Giacomo kod Kremone.⁴⁷ Hermann Müller-Karpe ih je datovao pomoću zatvorenih nalaza na tirolskim i južnonjemačkim lokalitetima. Takođe i u Italiji su determinisane na osnovu zatvorenih nalaza iz vremena lučnih fibula. Prisutne su i u periodu mlađeg Peschiera horizonta, tako da je okvirno vrijeme pojavljivanja ovih igala u Br C-D stupnjevima.⁴⁸

Narebrene igle, bez glave, pripadaju sklopu široke familije narebrenih i nazubljenih igala rasprostranjenih na prostoru sjeverno i sjevero-

³⁸ Miske 1908, Tab. 10, 7; Pittioni 1954, 159; Benac / Čović 1956, Tab. 28, 5.

³⁹ Montelius 1895, Tab. 7, 10; Pittioni 1954, 159; Benac / Čović 1956, Tab. 20, 16;

⁴⁰ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 22, 3.

⁴¹ Minichreiter 1983, 7-86.

⁴² Drechsler-Bižić 1983, 386, Tab. 55, 16.

⁴³ Popović 1975, Tab. 35, 6, 37.

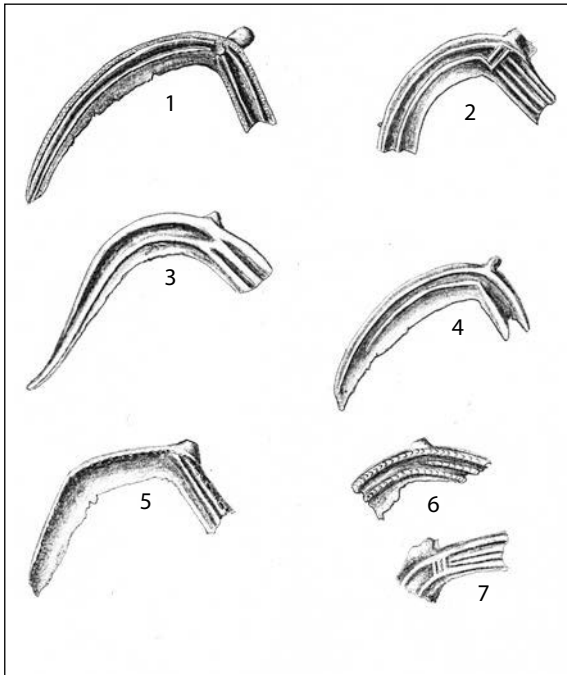
⁴⁴ Dimbovita 1977, 11-160/11-12.

⁴⁵ Benac / Čović 1956, Tab. 22, 12, 30.

⁴⁶ Garašanin 1954, 73-74, Tab. 54, 3, 4.

⁴⁷ Müller-Karpe 1959, Tab. 88, 20.

⁴⁸ Isto, 77-78.

Tab. 7 1. *Srp, bronza, bez podataka, 20,5 cm, bez podataka o porijeklu*; 2. *Srp, bronza, bez podataka, 14,2 cm, Donja Dolina*; 3. *Srp, bronza, 16,5 cm, Donja Dolina*; 4. *Srp, bronza, 18,3 cm, Bila kod Travnika*; 5. *Srp, bronza, 20 cm, Osredak kod Cazina*; 6. *Srp, bronza, 9,6 cm, bez podataka o porijeklu*; 7. *Srp, bronza, 7,3 cm, Donja Dolina*

istočno od Alpa kako ih je kartirao F. Holste.⁴⁹ Varijacije ove igle su sastavni dijelovi inventara Faze I ostava sjeverne Hrvatske, a analogije su pronađene i na nekropoli Surčin.⁵⁰ Ovaj tip je Reinecke datovao u fazu Br C⁵¹, dok ih je Georg Kraft smjestio u Br D stupanj.⁵²

Igle u obliku eksera nađene u Donjoj Dolini mogu se pratiti kroz čitavo razdoblje Ha A stupnja u materijalu kulture Baierdorf-Velatice. Ovaj tip igle prati stariju urnenfelder kulturu na području srednjeg Podunavlja (Donja Austrija, Gradišća i Podravina) kao i u prostorima karpatske kotline. Analogije imamo i sa područja Srbije u Paraćinu (grob 4).⁵³

Oruđe je rađeno od bronz. Većinom su slučajni nalazi:

– bronzana sjekira sa krilcima na sredini, Barlovci – Banja Luka (Tab. 4, 3);

⁴⁹ Holste 1939, Fig. 412 sqq.

⁵⁰ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 4, 8.10.12. 43.

⁵¹ Reinecke 1924, 44.

⁵² Kraft 1926, Tab. 26, Fig. 9, 73.

⁵³ Garašanin 1958, 197, Tab. 4.

- bronzani bodež, Hrustovača (Tab. 1, 2);
- bronzani kelt sa zadebljanjima ispod otvora za nasad, bez podataka, MBK (Tab. 4, 1);
- bronzani kelt sa V ornamentom, pećina Mišarica kod Čelince Banja Luka (Tab. 6, 1);
- bronzani srpovi, Donja Dolina, Bila kod Travnika, Osredak (Tab. 7, 1-7).

Nalazi sjekira sa krilcima na sredini, na lokalitetima Bužin⁵⁴ i Barlovcima kod Banja Luke⁵⁵ imaju paralele na istočnoalpskim prostorima koje se pojavljuju u periodu Ha A stupnja. H. Müller-Karpe ih određuje kao alpski tip sekira karakterističan za područje gornjeg Posavlja i Podravlja.⁵⁶ Analogije nalazimo na lokalitetu Babinog Potoka⁵⁷ i Blatne kod Bosanskog Novog,⁵⁸ na prostoru Srbije,⁵⁹ ostavama faze I Slovenije⁶⁰ i u ostavama faze II dravsko-savsko-dunavskog prostora vezanog za objekte slavonskog radioničarskog kruga koji su hronološki opredjeljeni u Br D stupanj.

Bronzani bodež sa oštećenom trokutastom visokom pločicom za nasad i sa tri perforacije za pričvršćivanje za dršku ima analogije u ostavama II faze međurječja, otok Privlaka.⁶¹

Bronzani kelt sa zadebljanjima ispod otvora za nasad nalazi analogije u ostavi Bošnjaci⁶² i na zapadno alpskim područjima (u Hamersdorfu).⁶³

Bronzani kelt, nalaz iz pećine Mišarica kod Vrbanje, sa “V” ornamentom ima mnogobrojne paralele na područjima rasprostiranja urnenfelder kulture. Sa najbližim prekosavskim lokalitetima na prostoru međurječja nalazimo analogije na lokalitetima Tenja i Bizovac, gdje su vremenski opredjeljeni u Br D – Ha A stupnja.⁶⁴

Bronzani srpovi iz Muzeja Bosanske krajine, kao tipično oruđe vezano za urnenfelder kulturu, ima brojne analogije širom srednjoevropskog prostora, karpatske kotline itd. Srpovi sa drškom u obliku jezička imaju analogije sa ostavom Tenja,⁶⁵ dok srpovi sa gušćim narebnjima ima-

⁵⁴ Vinski-Gasparini 1983, Tab. 53, 1.

⁵⁵ Nikolić 1962, Sl. 17.

⁵⁶ Müller-Karpe 1959.

⁵⁷ Fiala 1896, 161, Sl. 1.

⁵⁸ Nikolić – Mutavdžić 1962, 70.

⁵⁹ Garašanin 1975, Tab. 26, 10.

⁶⁰ Gabrovec 1983, 74, Sl. 6, 11; Tab. 4, 3.

⁶¹ Vinski-Gasparini 1983, 656.

⁶² Ista 1973, Tab. 30, 3.

⁶³ Müller-Karpe 1959, Tab. 135, 1.

⁶⁴ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 31, 8; Tab. 36, 1-20.

⁶⁵ Isto, Tab. 33, 44; Tab. 34, 7. 8.

ju analogije sa srpovima iz Paklence, gdje su datovani za stupanj više u Br D.⁶⁶

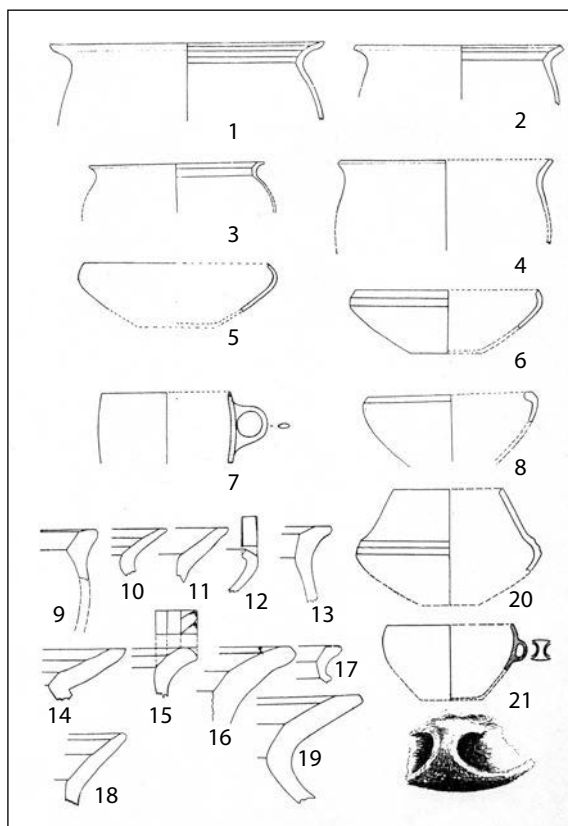
Keramika

Ovoj fazi pripadaju keramički nalazi iz najmlađeg sloja naselja pećine Hrustovača, gradine Zecovi (III) i starijeg naselja Donje Doline. Osnovna karakteristika ove faze su bikonične forme, često stepenasto profilisani obodi posuda i pojava horizontalnog i kosog kanelovanja na ramenu ili vratu posuda. Najkarakterističniji tipovi posuda su:

- posude bikonične forme sa ravno odrezanim obodom (Tab. 6, 11, 20; Tab. 9, 9-10);
- zdjele konične forme uvučenog oboda (Tab. 8, 5);
- zdjele konične forme uvučenog kanelovanog oboda (Tab. 9, 5-6);
- zdjele sa uvučenim naokolo facetiranim obodom (Tab. 8, 8).

Bikonične posude sa ravno odrezanim obodom javljaju se na nekropoli Gređani,⁶⁷ kao tip posude poluloptastog oblika, inače rijetko evidentiran tip posude na nekropolama. Njena forma podsjeća i na nalaze jajolikih urni iz Zagreba – Vrapča (grob 3).⁶⁸ Ovi tipovi posuda javljaju se na teritoriji srednjeg Podunavlja kroz cijelo bronzano doba, a traju i kroz najstariju urnenfelder kulturu. Međutim, značajno je zaključiti da se rijetko nalazi u inventaru kulturnog kruga Baierdorf-Velatice, dok analogije nalazimo na lokalitetima sjevernog Tirola.⁶⁹

Zdjele konične forme uvučenog oboda javljaju se i na nekropoli Gređani kao minijature šoljica i zdjelica što bi moglo dovesti u kontekst svjesne imitacije svakodnevnice pri grobnom ritualu.⁷⁰ Ista komparacija vrijedi i za bikonične posude.⁷¹ Oba oblika su raširena na prostoru Transdunubije odakle se šire u gornje Podunavlje i Tirolo, a zatim preko Dunava i Tise u istočnu karpatsku oblast,⁷² a još bližu analogiju imamo na prostoru virovitičke nekropole,⁷³ što nedvosmisleno govori o uplivu elemenata virovitičke grupe na prostor sjeverozapadne Bosne. Analogije se takođe mogu

Tab. 8 1. Pitos facetiranog izvijenog oboda, R=43 cm, Bila kod Travnika; 2. Pitos facetiranog izvijenog oboda, R=21 cm, Donja Dolina; 3. Pitos facetiranog izvijenog oboda, R=18,5 cm, Donja Dolina; 4. Pitos blago izvijenog oboda, R=34 cm, Donja Dolina; 5. Zdjela sa uvijenim obodom, R=19 cm, Donja Dolina; 6. Zdjela sa uvijenim obodom, R=21 cm, Donja Dolina; 7. Šolja sajednom drškom, R=14 cm, Donja Dolina; 8. Zdjela sa facetiranim obodom, R=18,5 cm, Donja Dolina; 9. Fragment facetiranog oboda, 2,5 cm, Donja Dolina; 10. Fragment facetiranog oboda, 3,2 cm, Donja Dolina; 11. Fragment facetiranog oboda, 3,6 cm, Donja Dolina; 12. Zdjela sa uvijenim obodom, 2,3 cm, Donja Dolina; 13. Fragment facetiranog izvijenog oboda, 3,8 cm, Donja Dolina; 14. Fragment facetiranog izvijenog oboda, 4,4 cm, Donja Dolina; 15. Fragment izvijenog oboda, Donja Dolina; 16. Fragment facetiranog izvijenog oboda, Donja Dolina; 17. Fragment izvijenog oboda, 2 cm, Donja Dolina; 18. Fragment izvijenog oboda, 4,6 cm, Donja Dolina; 19. Fragment facetiranog izvijenog oboda, R=6 cm, Donja Dolina; 20. Bikonična posuda sa ravnim obodom, R=6 cm, Donja Dolina; 21. Šolja sa ravnim obodom, R=14 cm, Donja Dolina

⁶⁶ Isto, Tab. 20, 13.

⁶⁷ Minichreiter 1983, Sl. 4, 5.

⁶⁸ Vinski-Gasparini 1983, 580, Tab. 88, 1.

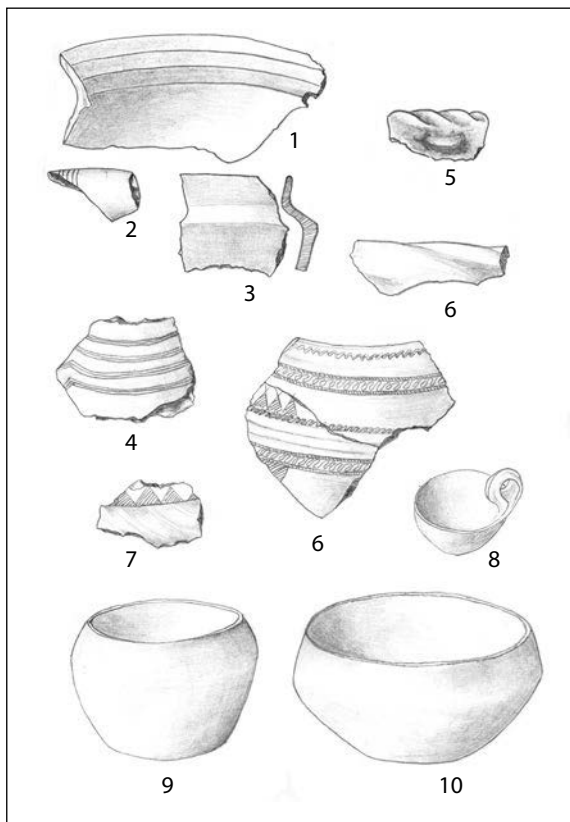
⁶⁹ Wagner 1943.

⁷⁰ Minichreiter 1983, Sl. 4, 6-12

⁷¹ Marić 1964, Tab. 2, 5.

⁷² Minichreiter 1983, 26-28.

⁷³ Vinski-Gasparini 1983, Tab. 9, 4.

Tab. 9 (Zecovi, razjmer 1/8) 1. Fragment suda izvijenog i facetiranog oboda; 2. Fragment suda uvijenog oboda; 3. Fragment pliče posude; 4. Fragment posude; 5. Fragment posude sa turban obodom; 6. Fragment posude; 7. Fragment posude; 8. Keramička posuda; 9. Šolja sa ravnim obodom; 10. Zdjela sa ravnim obodom

pronaći sa bikoničnim šoljicama na nekropoli Barice kod Gračanice⁷⁴ i na japodskom prostoru Like sa nekropolom u Smiljanu.⁷⁵

Zdjele sa uvučenim kanelovanim obodom (turban-diš) imaju paralele na širem prostoru egzistiranja urnenfelder kulture. Takođe, nalazimo paralele na lokalitetima širom sjeverozapadne Madarske⁷⁶ dok F. Koszegi⁷⁷ konstatuje da se tip ovih zdjela javlja u Madarskoj u ranoj Val kulturi, te da ih ima u istočnoj Austriji, te slovačkim nalazištima hotinske grupe, zatim Moravskoj i Brnu. Ovaj tip posude poznat je na svim našim lokalitetima.

⁷⁴ Čović 1958, Sl. 1b.

⁷⁵ Drechsler-Bižić 1983, 386, Tab. 56, 1.

⁷⁶ Pittioni 1954, 473, 4.

⁷⁷ Koszegi 1960, 151-152, Tab. 75, 21-23; Tab. 77, 5-7; Tab. 81, 3.

Plitke posude sa uvučenim naokolo facetiranim obodom predstavljaju po Zdravku Mariću u stvari lokalnu pojavu, a pojavljuju se pred kraj faze I.⁷⁸

Osnovnu dimenziju cjelokupnog ukrašavanja keramike ove faze čini kaneliranje i facetiranje. Kao specifična pojava u Zecovima javljaju se motivi sa šrafiranim trouglovima i keramika sa krivolinijskim urezanim motivima sa izduženim šrafiranim trouglovima.⁷⁹ Kulturne povezanosti sa drugim prostorima smo naveli analizom tipova posuda, a analogije u ornamentici motiva sa šrafiranim trouglovima i krivolinijski motivi mogu se naći na relativno velikom prostoru vatske grupe kao reminiscencija dubovačko-žutobrdske kulture u Srbiji. Takođe se mogu i na titulima povući paralele sa bronzanim objektima faze IIIb Glasinca,⁸⁰ te sa nalazima iz ostava Krehin Gradac i titula iz ostave sa Ometala selo Grmič kod Prozora.⁸¹ Pojava lažnog vrpčastog ornamenta je karakteristična i javlja se u okviru raznih grupa urnenfelder kulture, a oslanja se na stariju tradiciju južnog Podunavlja i u upotrebi je kroz periode željeznog doba. Ornamentika ove faze se u potpunosti uklapa u zrelu fazu zapadnobalkanskog geometrijskog stila.

Faza II

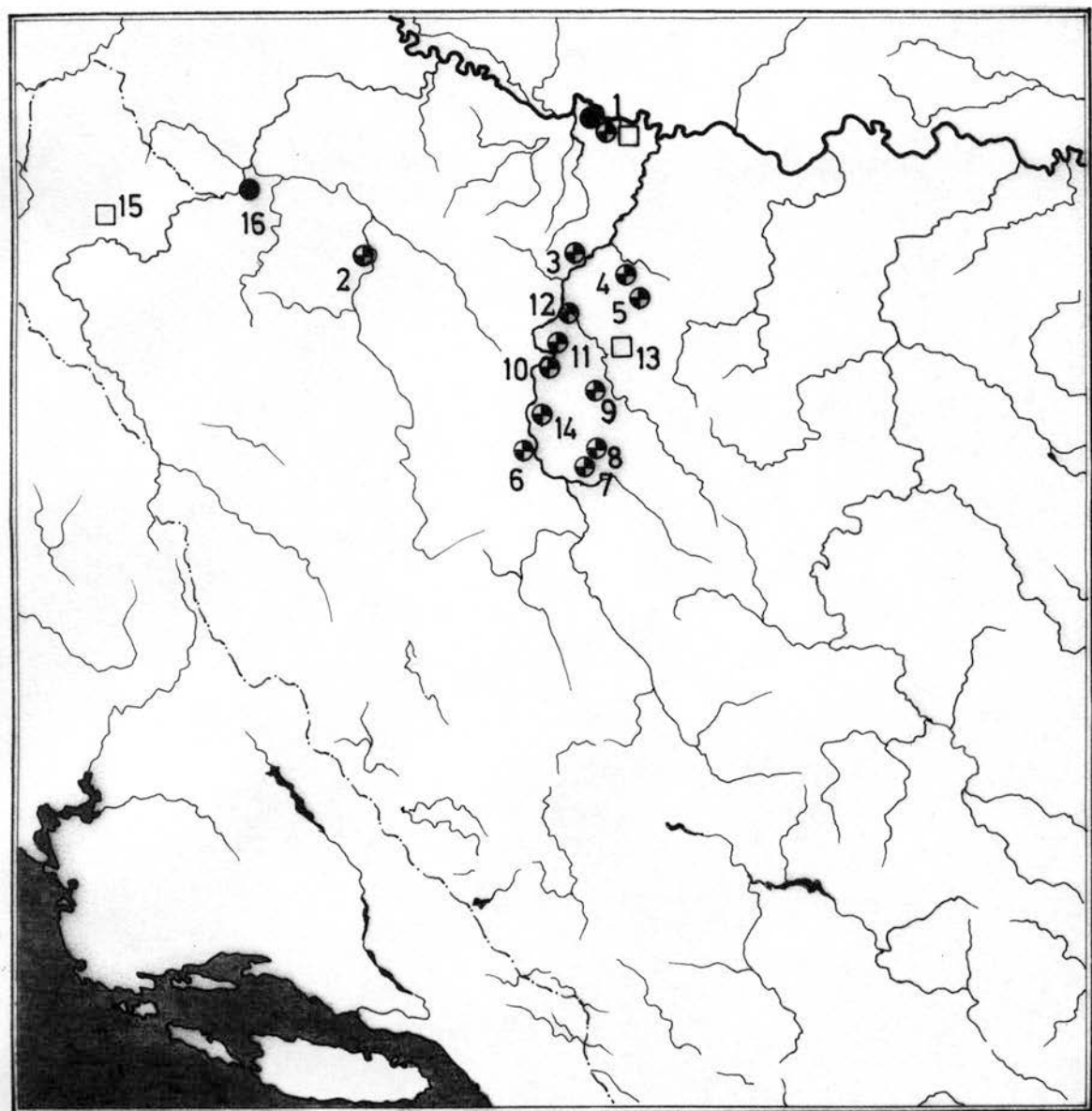
Ova faza hronološki obuhvata prva dva vijeka prvog milenija odnosno period Ha B1-B2. U to vrijeme došlo je do osnivanja mnogih gradinskih naselja, mada zbog nedostataka zatvorenih nalaza većinom nismo u mogućnosti da preciziramo tačno vrijeme njihovog osnivanja. Prema datiranju naselja u Laktašima (9. vijek), mogao bi se 9. vijek uzeti kao vrijeme osnivanja mnogih drugih naselja. Većina tih naselja smještena je na dominantnim kotama i branjena dobro organizovanim defanzivnim sistemima (kameni suhozid, zemljani bedem, veći rovovi). Kuće za stanovanje obično su smještene u neposrednoj blizini odbrambenih bedema. Pravougaonih su osnova sa nosivim drvenim stubovima koji su povezani zidovima od pletera obljepljenog blatom. Arhitektura starijeg naselja u Donjoj Dolini i gradini Ze-

⁷⁸ Marić 1964, Tab. 2, 6. 8.

⁷⁹ Benac 1959, 43-44, Tab. 18, 2.

⁸⁰ Benac / Čović 1956, Tab. 32; Tab. 34.

⁸¹ Fiala 1897, Sl. 5, 6; Ljubić 1889, 94, 95, 98-100, Tab. 14.

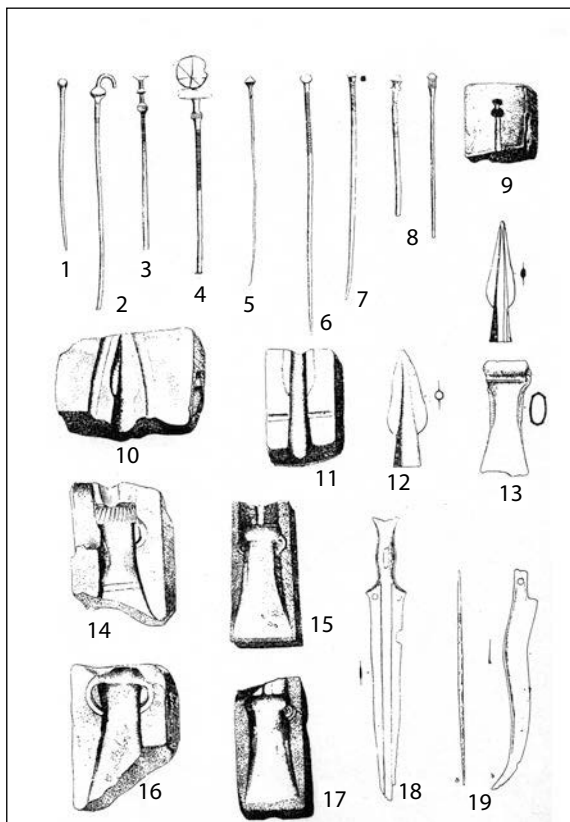
● - naselje   ● - nekropola   ■ - ostava   ▲ - slučajni grob   □ - pojedinačni nalazi

Karta 2. 1. Donja Dolina; 2. Zecovi; 3. Brdašće, Laktaši; 4. Gavran brdo, Kriškovci; 5. Velika gradina, Galjipovci; 6. Dabrac; 7. Gradina, Hrustina; 8. Šušića Gradina; 9. Memića Gradina; 10. Sijenska Gradina; 11. Šuplja Stijena; 12. Orlovac, Banja Luka; 13. Čelinac; 14. Bočac; 15. Podzvizd; 16. Mekota

covi je u maniru tradicije prethodne faze. Na gradini Gavran-brdo u Kriškovcima istražena je kuća kvadratnog oblika sa uočenim tragovima kolja i kućnog lijepa. Na zapadnoj strani kuće nađeno je ognjište od zapečene zemlje i dobre politure. Inventar kuće sadrži ostatke pokretne mangale koje su kako izgleda bile sastavni djelovi pokućstva.

Neke podatke imamo sa naselja Brdašće koje je osnovano početkom Ha B2 i trajalo do Ha C perioda. Ovo naselje kulturno pripada jedin-

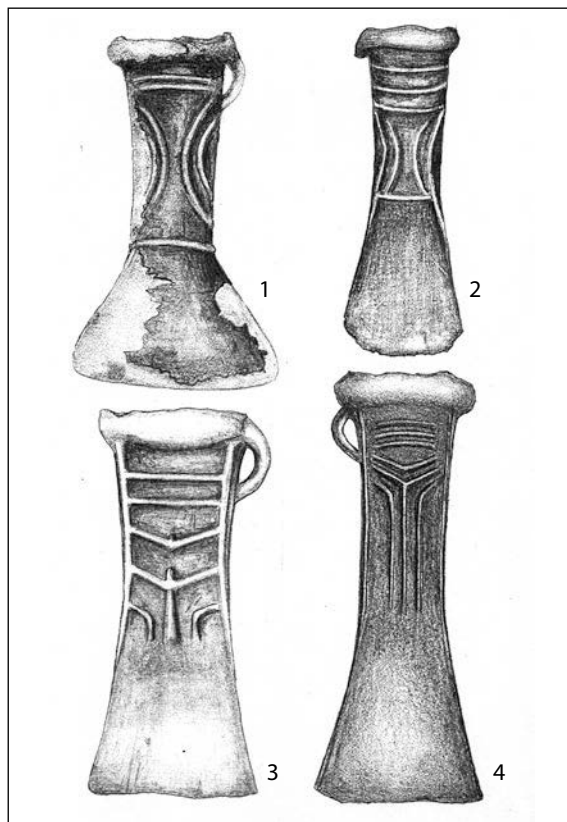
stvenom sloju, ali su izdvojene dvije građevinske faze. U mlađoj fazi, na nivou II o. s., otkriveni su ostaci vatrišta koje se sastojalo od sitnog šljunka preko koga je konstatovan crveni izgoreli sloj gline. U sloju je bilo dosta pepela ugljenisanog drveta i kućnog lijepa i veliki broj fragmentovane keramike. U III o. s. pronađeni su fragmenti keramičke peći sa ostacima nagorele keramike ispod, a u IV o. s., koji je ilovast (naboj podnice), otkriven je sloj gari sa komadima većih posuda,

Tab. 10 (Donja Dolina) 1. Iglja okrugle glave, bronza, 9 cm; 2. Iglja okrugle glave, bronza, 15,5 cm; 3. Iglja sa čašastom glavom, bronza, 14,7 cm; 4. Iglja sa glavom oblika pečata, bronza, 21,6 cm; 5. Iglja sa bikoničnom glavom, bronza, 11 cm; 6. Iglja okrugle glave, bronza, 6,7 cm; 7. Iglja sa bikoničnom glavom, bronza, 11,5 cm; 8. Iglja sa bikoničnom glavom, bronza, 7,3 cm; 9. Kalup igle, pešćar, 7,4 x 7 cm; 10. Kalup za koplje, pešćar, 10,8 x 7,7 cm; 11. Koplje sa facetiranim tulcem, bronza, 12,8 cm; 12. Koplje sa okruglim tulcem, bronza, 6,2 cm; 13. Kelt, bronza, 12,8 cm; 14. Kalup za keltove, pješćar, 7,5 x 5,5 cm; 15. Kalup za keltove, pešćar, 15 x 7,3 cm; 16. Kalup za keltove, gornji dio, pešćar, 13 x 11 cm; 17. Bodež, bronza, 29,5 cm; 18. Krivi nož, bronza, 17,2 cm; 19. Koplje sa facetiranim tulcem, bronza, 12,8 cm

izgorenog drveta i lijepa. Ovoj mladoj građevinskoj fazi pripada i V o. s.

Starija građevinska faza vezana je za nivoe od VI do X o. s. U IX o. s. otkrivene su građevine četvorougaoonih osnova sa jamama od kolja u osnovama zidova. Konstatovano je da građevina u sjevernoj polovini ima tanji pregradni zid. Inače cijela površina sloja obiluje većim komadima izgorelog lijepa. U sjeverozapadnom dijelu otkriveni

Tab. 11 (razjmer 1/4) 1. Kelt sa lažnim zaliscima, bronza, Čelinac, nepublikovan; 2. Kelt sa lažnim zaliscima, bronza, Donja Dolina; 3. Kelt sa plastičnim "V" ukrasima, bronza, Donja Dolina; 4. Kelt sa plastičnim "V" ukrasima, bronza, Donja Dolina

su ostaci ognjišta sa podlogom od krupnijeg šljunka preko koga se nalazi naboj žute zemlje. Unutar stambenog objekta konstatovana je i staza širine 1.2 m, a formirana je od kamenih oblutaka.

Nekropole iz ove faze nisu otkrivene. Obzirom na istraženost nekropola u III fazi sa sigurnošću se može konstatovati da je način sahranjivanja u II fazi ostao neizmenjen u odnosu na prvu (Karta 2).

Metalni nalazi

U ovoj fazi nakit, oruđa i oružja izrađuju se u tradiciji prethodne faze. U isto vrijeme osjećaju se i promjene koje su uslijedile uplivom kulturnih elemenata sa juga kao i onih nastalih daljim razvojem lokalne metalurgije (Prilog 1). Osnovna sirovina je bronza, a pojava novih oblika omogućuje da se hronološki i kulturološki razdvoji od I faze. U tom smislu karakteristični predmeti koji se po prvi put pojavljuju u ovoj fazi su:

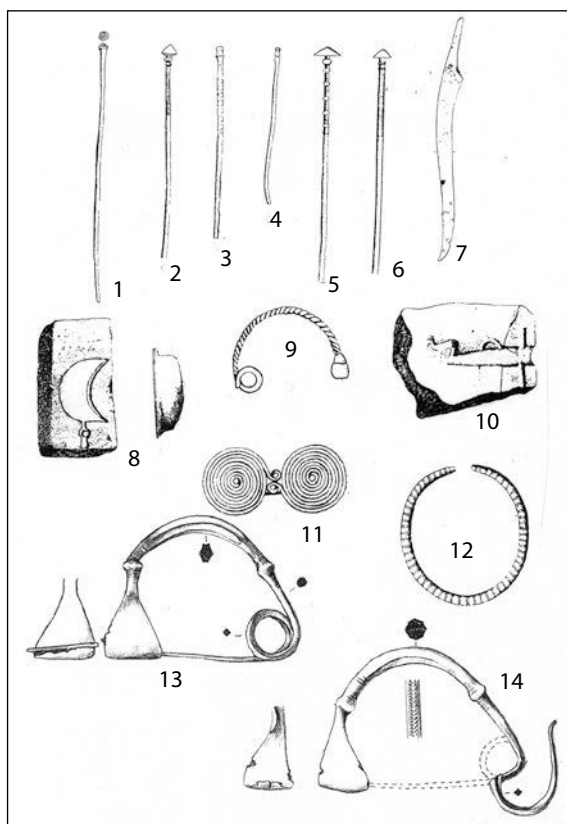
- koplja sa facetiranim tulcem, Donja Dolina (Tab. 9, 21);
- naočaraste fibule, Donja Dolina (Tab. 11, 1. 11);
- sjekira sa visokim krilcima, Podzvizd kod Cazina, fundus MBK (Tab. 4, 2);
- kelt sa tulcem sa plastično izvedenim krilcima (zaliscima), Donja Dolina, fundus MBK (Tab. 11, 2);
- kelt sa plastično izvedenim zaliscima, Čelinac (Tab. 11, 1);
- kelt sa plastičnim V ornamentom koji se produžava u obliku paralelnih resa, Donja Dolina, fundus MBK (Tab. 11, 3);
- lučna jednopetljasta fibula, Donja Dolina (Tab. 12, 9);
- pečatasta igla, Donja Dolina (Tab. 10, 4);
- jednoredne britve, Donja Dolina (Tab. 12, 8).

Koplje sa facetiranim tulcem ima analogije sa kalupima za koplja u Pivnici kod Potočana (Odžak),⁸² sa 2 koplja koja su grobni nalazi iz Grapske⁸³ i sa 2 primjerka koplja iz ostave metala u selu Gmić kod Prozora.⁸⁴ Po Čoviću postoje dvije varijante ove vrste oružja. Kod prve su tulaci i središnje rebro uglasto profilisani sa jasno izraženim facetama (nalazi iz Donje Doline i Grapske), a kod druge, između faceta se nalaze uska, jasno izražena plastična rebra pa facete dobijaju izgled kanelura. Koplje sa facetiranim tulcem ima analogije i na italijanskom prostoru na lokalitetu Veji i Terni u fazi Veji II, datovanoj u 8. vijek.⁸⁵

Sjekire sa visoko postavljenim krilcima nalaze najbliže analogije sa sjekirama istog tipa iz depoa u Lukavcu. Ovaj tip sjekire proizašao je iz prethodnog tipa sjekire sa zaliscima na sredini. Herman Müller-Karpe ih je smjestio u tipove stupnja Ha B1 istočnoalpskog prostora.⁸⁶

Keltovi sa kanelovanim zadebljanim otvorom poznati su na području centralnog i sjeverozapadnog Balkana. Imaju analogije i sa primjerkom ostave Singeorgin de Padure I u Transilvaniji gdje je opredjeljen u Ha B2 stupanj.⁸⁷

Keltovi sa plastično izvedenim zaliscima na tulcima pripadaju tipovima sjekira koji su datovani u Ha B period i imaju analogije na širem

Tab. 12 (Donja Dolina) 1. Igla sa bikoničnom glavom, bronza, 13 cm; 2. Igla sa glavom, bronza, 15,8 cm; 3. Igla sa glavom, bronza, 12,3 cm; 4. Igla sa zadebljanjem ispod glave, bronza, 18,8 cm; 5. Igla strelaste glave, bronza, 21 cm; 6. Igla strelaste glave, bronza, 19,4 cm; 7. Krivi nož, bronza, 18 cm; 8. Kalup za britve, pešćar, 13,7 x 7,2 cm; 9. Lučna fibula, bronza, 5,8 cm; 10. Kalup za keltove, pešćar, 13 x 11 cm; 11. Fibula naočarasta, bronza, 14, 8 cm; 12. Torkves, bronza, 13,5 cm; 13. Fibula Golinjovo, bronza, R=9 cm, Jajce; 14. Fibula Golinjovo, bronza, R = 10,2 cm, Jajce

prostoru umenfelder kulture. Na prostoru međurječja nađene su u ostavi Beravci.⁸⁸ Na prostoru Transilvanije ima analogije sa lokalitetom Badeni.⁸⁹

Keltovi sa plastičnim "V" ornamentom koji se spušta u obliku paralelnih resa otkriveni su u velikom broju zatvorenih nalaza srednje Evrope, Balkana i Italije.⁹⁰ Vinski-Gasparini ih je smjestila u fazu III ostava međurječja, međutim, obzirom da se radi o samom kraju Ha A2 stupnja,

⁸² Benac 1966, 67.

⁸³ isti 1954, Tab. 1/3, 4.

⁸⁴ Čović 1976, 281-288.

⁸⁵ Müller-Karpe 1959, Tab. 36, 39, 40, 41, 63.

⁸⁶ Isto, 205.

⁸⁷ Petrescu-Dimbovița 1977, Pl. 351, 3.

⁸⁸ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 108.

⁸⁹ Petrescu-Dimbovița 1977, Pl. 299, 13,14.

⁹⁰ Müller-Karpe 1959, Tab. 140, 5.

mogli bi se posmatrati i kao početak faze II naše periodizacije, jer su iste tipične kroz čitavu fazu IV ostava međurječja u Ha B periodu. Slično datovanje je i na prostoru Rumunije gdje su u ostavi Plenita u Olteniji opredjeljeni u Ha A2 i Cateu datovane u Ha B1 period.⁹¹

Naočaraste fibule nalaze analogije sa dobovsko-ruškom grupom za period Ha B1 i Ha B2 stupnju.⁹² Takođe se povezuje sa inventarom starije faze velikogoričke nekropole (grob I 1910) gdje su određene u Ha B1 period. Analogije nalazimo i u inventaru grupe Dalj.

Novo od nakita u ovoj fazi su lučne jednopetljuste fibule koje su izrađene od tordirane žice i povezane su sa peschiera fibulom. Imaju analogije sa Glasincem na Talinama.⁹³

Uočene pojave modifikacija na metalnim objektima (facetiranja i kanelovanja tulaca kopanja), zatim nalaz lučne fibule tipa Golinjovo generacije II na prostoru Jajca, dokazuje upliv unutar balkanskih elemenata, odnosno juga na prostoru sjeverne Bosne (Tab. 12, 13-14).

Jednoredne britve imaju paralele sa grobnim nalazima u Grapskoj kod Doboja,⁹⁴ sa grobnim priložima dobovsko-ruške grupe. H. Müller-Karpe ih je smjestio u karakteristične tipove istočnoalpskog prostora.

Keramika

Keramička produkcija nastavlja tradiciju prethodne faze, a uz to se pojavljuju i novi elementi za koje bi se moglo reći da su svojina domaćih majstorskih radionica i rezultati upliva i uticaja novopridošlih grupacija sa istoka i uticaja sa juga (Prilog 2). Kao karakteristični keramički tipovi u ovoj fazi izdvajaju se:

- trbušaste posude sa izvijenim obodom, Donja Dolina (Tab. 11, 11 i 6),
- bikonične šolje, Donja Dolina (Tab. 13, 2 i 8),
- poluloptaste posude sa visokom drškom, Donja Dolina (Tab. 13, 5),
- zdjele saturban obodom, Donja Dolina, Brdašće, Zecovi (Tab. 13, 7),
- zdjele sa uvučenim zadebljanim facetiranim obodom, Brdašće, Bočac, Velika gradina – Galjipovci (Tab. 21, 11; Tab. 21, 11. 3; Tab. 25, 3; Tab. 26, 7; Tab. 29, 6).

⁹¹ Petrescu-Dimbovița 1977, Pl. 295/10; Pl. 306/14, 125.

⁹² Grabovec 1983, 11, 57, Tab. 11.

⁹³ Benac / Čović 1956, Tab. 2, 5.

⁹⁴ isti, 1954, Tab. 1, 3. 4.

Tip trbušaste posude sa izvijenim obodom ima analogije na nekropoli Velika Gorica⁹⁵ starijom fazom Ha B1, takode grupom Zagreb-Vrapče⁹⁶. Ovaj tip posuda poznat je i u Dubovskoj i u Ljubljanskoj grupi⁹⁷ i grupi Dalj⁹⁸. Na jugu ovom tipu bi mogli pripisati trbušaste amfore sa Poda B. Inače, Pitioni je ovaj tip posuda geneološki povezo sa starijim uzorima kasne kulture grobnih humaka istočnoalpskog prostora.⁹⁹

Tip bikonične šolje sa jednom ili dve drške pripada inventaru tipičnom za urnenfelder kulturu. Geneološki bi se mogao povezati i sa amforama sa ravno odrezanim obodom otkrivenim na prostorima grupe Dalj¹⁰⁰ i sa posudama (urne) sa lokaliteta Zagreb-Horvati,¹⁰¹ a koja je imajući u obzir naglo iskošavanje trbuha paralelisana sa oblicima keramike III skupine kulture polja sa žarama Tirola¹⁰² i na područje južne Moravske u horizontu Kletnice I prelaznog perioda starije u mlađu kulturu polja sa žarama¹⁰³ u kojem još traju kasni oblici tipa Velatice. Takođe, ima analogije u starijoj fazi grupe Val (Val I) u Transdanubiji. Nešto modifikovan oblik šolje sa naglašenim prelomom od trbuha prema dnu suda nađeni su i u stratumu Poda B (10a), Brdašća, Donje Doline Ib, Zecovi III, Kekića glavica itd.

Tip poluloptaste posude sa visokom ručkom ima analogije sa nalazima iz Velike Gorice, gdje je ovakav tip specifičan i za stariju i za mlađu fazu.¹⁰⁴ Paralele nalazimo i u inventaru kulturne grupe Dalj,¹⁰⁵ Ljubljani B i Rušama u horizontu Ha B2.¹⁰⁶

Zdjele sa turban obodom (Donja Dolina, Zecovi III, Kekića glavica – sloj iznad zdravice, Brdašće-Laktaši, Bočac gradina) proizašle su iz kulturnog kruga Bairdorf – Velatice. Analogije nalazimo sa nalazima iz grobova u Martijancu i Drljanovcu.¹⁰⁷ Ovakve zdjele tipične su i za dobovsko-rušku i Dalj grupu, kao i za srodne gru-

⁹⁵ Vinski-Gasparini 1983, 590, Tab. 89, 14,

⁹⁶ isto, Tab. 88, 2.

⁹⁷ Grabovec 1983, Sl. 6-27, 58.

⁹⁸ Vinski-Gasparini 1983, Tab. 91/2, 10, 15.

⁹⁹ Pittioni 1954.

¹⁰⁰ Vinski-Gasparini 1983, Tab. 9, 1.

¹⁰¹ isto, Tab. 88, 8, 9.

¹⁰² Wagner 1943.

¹⁰³ Rihovsky 1965.

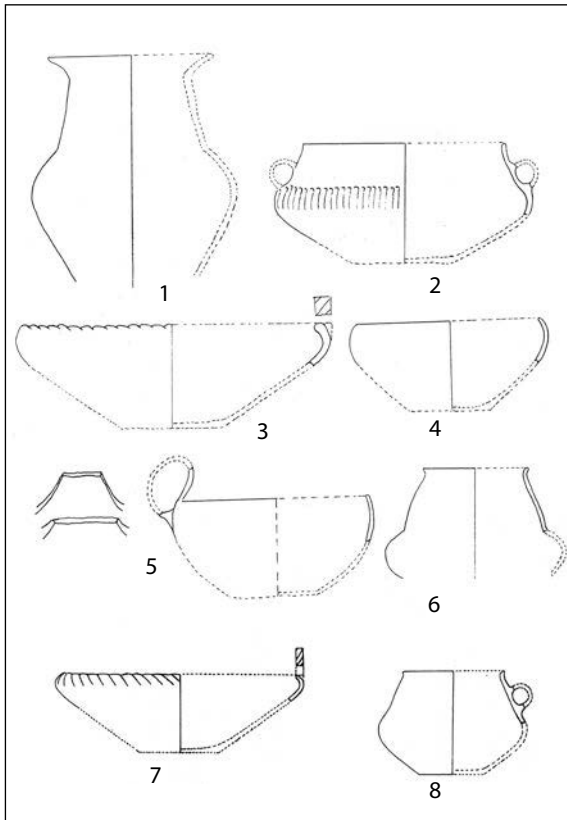
¹⁰⁴ Vinski-Gasparini 1983, 590, Tab. 89, 15.

¹⁰⁵ Isto, Tab. 91, 4.

¹⁰⁶ Grabovec 1983, 66, Sl. 7, 20.

¹⁰⁷ Vinski-Gasparini 1983, 580, Tab. 87, 10.

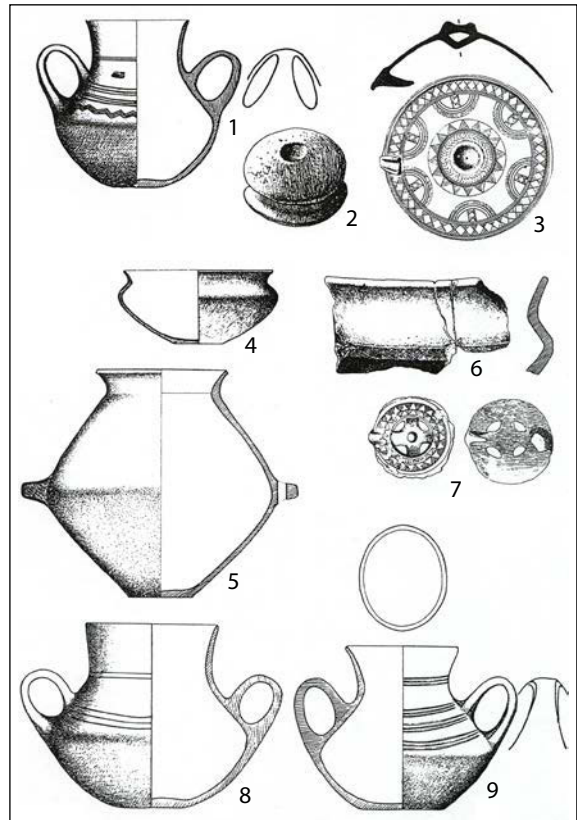
Tab. 13 (Donja Dolina) 1. Urna, keramika, R=23 cm; 2. Zdjela sa ravnim obodom, R=21 cm; 3. Zdjela sa turban obodom, R=32 cm; 4. Zdjela sa uvijenim obodom, R = 19 cm; 5. Poluloptasta zdjela sa visokom drškom, R=19 cm; 6. Sud sa blago izvijenim obodom, R=10,5 cm; 7. Zdjela sa turban obodom, R=35 cm; 8. Šolja sa jednom drškom, R=10 cm

pe na širokom području srednje Evrope. Južnije odatle nalazimo i na lokalitetima: Pod B, Kopilo i Alihodže C,¹⁰⁸ ali u jednoj degenerisanoj formi.

Zdjele sa uvučenim zadebljanim facetiranim obodom pojavljuju se na lokalitetima južnije od Donje Doline, na Brdašcu, Bočcu i Orlovcu. Nesumnjivo je da je uticaj juga bio presudan za formiranje ovog tipa posuda, jer ih nalazimo na lokalitetima: Pod B, Varvara i Debelo Brdo – 9. i 10. vijek p.ne.¹⁰⁹ I u ovoj fazi karakteristični su osnovni ornamentalni motivi, kaneliranje i facetiranje. Stariji tipovi nastavljaju život, međutim, paralelisanjem keramičkog materijala mogli bi smo utvrditi da tek u fazi Ha B2 nalazimo sasvim nove elemente na novoosnovanim naseljima. Osjeća se

¹⁰⁸ Čović 1983, 448.

¹⁰⁹ Isto, 445, Tab. 65, 4.

Tab. 14 (Petkovo Brdo, Radosavska, 1-3 i 6-9=1/8; 4-5=1/32) 1. Amforica; 2. Kalem, keramika; 3. Pojasna kopča, bronza; 4. Zdjela izvijenog oboda; 5. Urna sa 2 orizontalne drške; 6. Fragment posude; 7. Pojasna kopča, bronza; 8. Amforica; 9. Amforica

prisutnost i simbioza već postojeće urnenfelder kulture sa kulturnim grupacijama istočno panonskog prostora. Na to nas upućuju elementi vezani za vatinsku i dubovačko- žutobrdsku kulturnu grupu (kombinacije geometrijskih motiva izvedene urezivanjem, udublivanjem uz primjenu bijele inkrustacije). Dok tip posuda sa uvučenim zadebljanim facetiranim obodom nedvojbeno prati manire već viđene kod metalnog ukrašavanja (koplja sa facetiranim tulcima, fibule tipa Golinjevo), a koji su uplivi sa juga.

Ornamentalni maniri pripadaju zrelijoj fazi zapadnobalkanskog geometrijskog stila.¹¹⁰ Elemente ovog stila srećemo na lokalitetima: Brdašće i Laktaši, kao i na nizu lokaliteta vezanih za srednji tok Vrbasa: Dabrac, Memići, Orlovac, Bočac, Šuplja Stijena, Hrustina, Sušića Gradina, Galjipovci i Kriškovci, i nizu rekognosciranih lokaliteta prema porijeklu Sane osnovanih krajem

¹¹⁰ Isti, 1984, 13-15.

faze II, a koji većinom egzistirali i kroz III fazu prelaznog perioda do u puno željezno doba.

Faza III

Ovom periodu pripada veliki broj lokaliteta od kojih su neki istraženi kao: nekropola Petkovo brdo u Radosavskoj, Brdašće u Laktašima, gradinska naselja: Gavran brdo – Kriškovci, Velika gradina Galjipovci, gradinsko naselje Orlovac (Banja Luka), Memića gradina, gradina Karanovac (najstariji sloj), Čitluk kod Bosanske Dubice, gradina Bočac, Dabrac, najstariji slojevi gradine Agino selo (Sijenska gradina), Šuplja Stijena, mlađi slojevi stratuma III i stariji stratuma II Zecova, faza Ic Donje Doline sa karakterističnim metalnim nalazima, kao i sa slučajnim nalazima iz razorenih grobova. Sa prostora srednjeg Pounja, fazi III pripadaju nalazi nekropole u Golubiću i Jezerinama, naselja Kekića glavica i Čungar, kao i objekti iz depoa Osredka kod Cazina. Od pojedinačnih nalaza važno je spomenuti veliku fibulu iz Ivanjske, predstavnika najmlađe generacije Golinjovo fibula i fibulu „Tijesno Vrbasa“ (Karta 3). Na istraženim nekropolama i na osnovu pojedinačnih nalaza iz grobova utvrđen je veći procenat skeletnog sahranjivanja.

B. Čović se kod definicije razvojnih faza željeznog doba grupe Donja Dolina – Sanski Most koristio paralelama iz željeznog doba istočnoalpskog područja glasinackog prostora. Faza I te periodizacije paralelna je sa fazom III prelaznog perioda bronzanog u željezno doba.

Metalni nalazi

I u ovoj fazi osnovna prerađivačka sirovina je bronza. Pojavljuju se i predmeti izrađeni od željeza, ali u neznatnom broju u odnosu na one izrađivane od bronzne. Većina otkrivenog materijala je sa nekropola i predstavljaju grobne priloge. Materijal se pojavljuje na ovim nekropolama i pojedinačnim grobovima: Petkovo brdo, Radosavska, Donja Dolina, Bajinci kod Srpca, Jezerine kod Bihaća, Golubić kod Bihaća, Ribić kod Bihaća, Ostrožac kod Cazina. Od ostalih nalaza u ovom radu, prije svega, značajni su objekti nađeni u depou Osredka kod Cazina, Kostelu kod Bihaća i materijal koji spada u kategoriju slučajnih i pojedinačnih nalaza iz Ivanjske kod Banja Luke i Tijesna Vrbasa kod Banja Luke (Prilog 1).

- bronzana kopča, Radosavska, Petkovo brdo /grob 1/ (Tab. 14, 3),
- pojasne kopče, Radosavska, Petkovo brdo / grobovi 4-5 i 10/ (Tab. 14, 7; Tab. 15, 2 i 13),
- fibula tipa Golinjovo, Ivanjska i Osredak (Tab. 16, 4),
- pojasne kopče, Donja Dolina (Tab. 17, 10),
- naočalasta fibula I, grobni nalaz – Golubić (Tab. 35, 5-6)
- naočalasta fibula II sa osmicom u sredini, grobni nalaz – Osredak (Tab. 34, 9),
- lučna jednopetljasta fibula, Jezerine (Tab. 35, 3-4),
- spiralne narukvice, iz groba u Ostrožcu (Tab. 33, 1-2 i 6-7),
- bronzane narukvice, iz groba u Ostrošču (Tab. 34, 6-8 i 10-11),
- tordirani torques, iz groba u Jezerinama (Tab. 33, 5),
- igla sa strehastom čunastom glavicom, Donja Dolina (Tab. 17, 4),
- igla sa roščićima, Jezerine (Tab. 35, 2),
- ukrasna igla sa pločastom glavom, iz groba u Ostrošču i depo Osredak (Tab. 33, 4; Tab. 35, 1).

Od igala ove faze potrebno je izdvojiti iglu čašaste glavice, izrađenu od željeza, otkrivenu kao grobni prilog iz Bajinaca kod Srpca nedaleko od ušća Vrbasa u Savu (Tab. 17, 1-2).

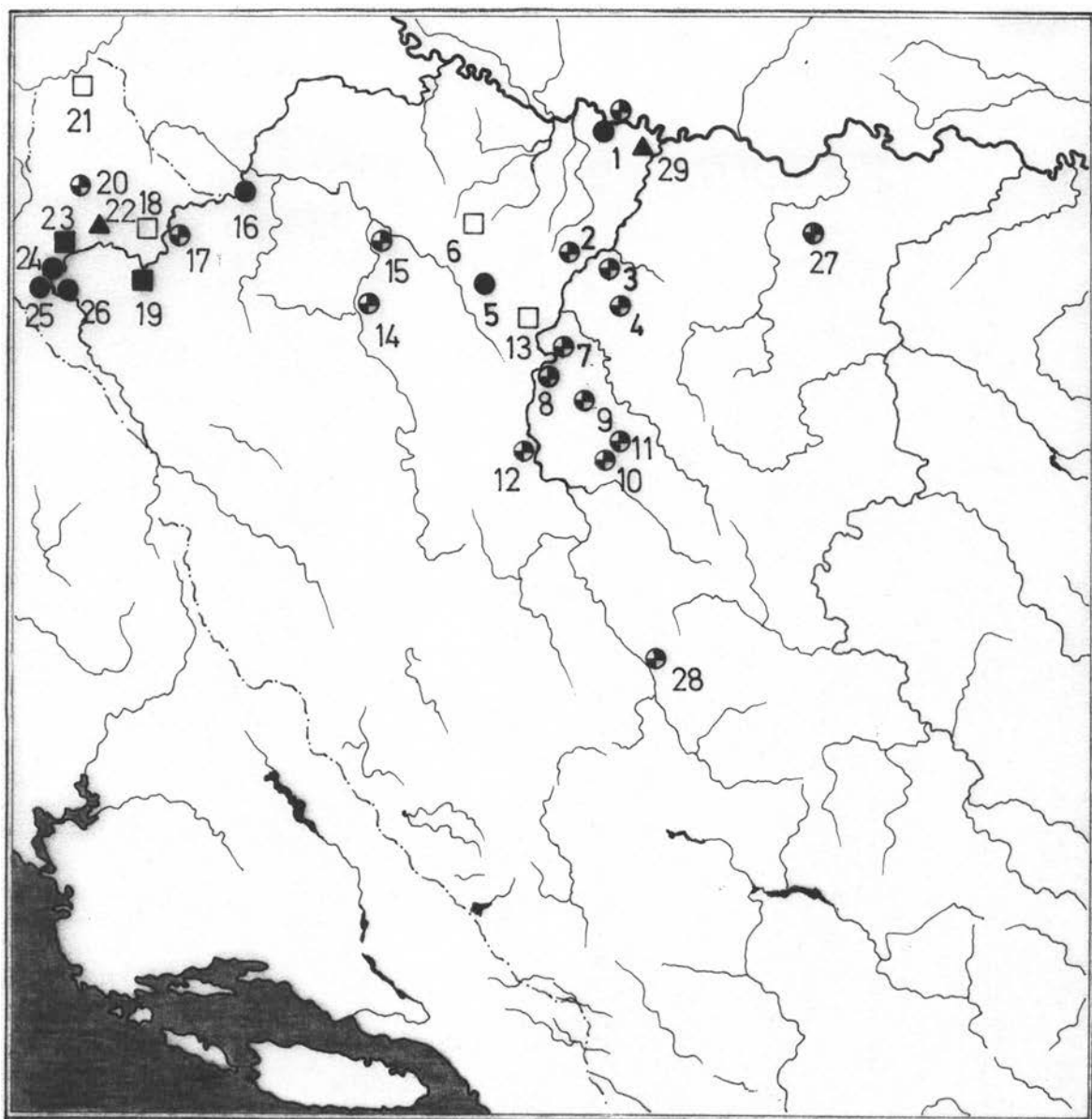
Bronzana kopča (grob 1 – Radosavska-Petkovo brdo) preuređena je iz dugmeta u pojasnu kopču. Objekat je bio najpre grubo izliven, a zatim mu je definitivni oblik dat kovanjem finim čekićem (tragovi ovog rada vidljivi su na unutrašnjoj strani). Ušica je pričvršćena vjerovatno, vrućim lemljenjem. Vanjska površina je cizelirana i zatim ukrašena urezanim ornamentima. Kružnice i polukružni motivi urezani su šestarom. Kuka na rubu pričvršćena je naknadno lemljenjem.¹¹¹ Ovaj tip nakita ima analogije, prije svega, sa lokalitetima sjeverne Bosne (istočni dio), u Gornjoj Tuzli, Tešnju, Čardak kod Žepča. Vrijeme njegovog trajanja determinirano je grobnim nalazima iz Tešnja i Gornje Tuzle u kraj Ha B2 i Ha B3, a takođe i primjerak iz Bile kod Travnika koji se nalazi među eksponatima Muzeja Bosanske krajine.¹¹²

Pojasne kopče (iz grobova 4, 5 i 10):

Tip I (iz groba 4), raden tehnikom livenja, srednji dio je u obliku krsta, veoma čisto izveden

¹¹¹ Čović 1967, 163, Tab. 1, 3.

¹¹² Nikolić 1962, 75-76, Tab. 5, 27.

● - naselje   ● - nekropola   ■ - ostava   ▲ - slučajni grob   □ - pojedinačni nalazi

Karta 3. 1. Donja Dolina; 2. Brdašće, Laktaši; 3. Gavran brdo, Kriškovci; 4. Velika gradina, Galjipovci; 5. Petkovo brdo, Radosavska; 6. Ivanjska; 7. Šuplja Stijena; 8. Sijenska Gradina; 9. Memića Gradina; 10. Gradina, Hrustina; 11. Šušića Gradina; 12. Dabrac; 13. Tijesno Vrbsa; 14. Sanski Most; 15. Zecovi; 16. Mekota; 17. Kekića Glavica; 18. Bužim; 19. Osredak; 20. Čungar; 21. Velika Kladuša; 22. Ostrožac; 23. Kostela; 24. Ribić; 25. Golubić; 26. Jezerine; 27. Vis, Pivnica; 28. Pod, Bugojno; 29. Bajinci

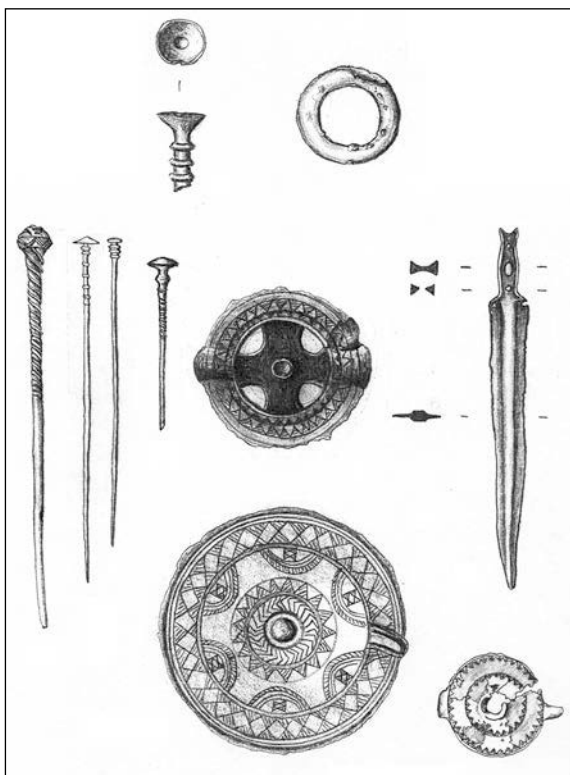
i tanjim livenjem izdvojen od vanjskog prstenastog dijela. Urezani ornament sastoji se od dva niza šrafiranih trouglova.

Tip II (iz groba 10), fino livanje sa urezanim ornamentikom snopova uglavito slomljenih linija na prstenastom dijelu kople.

Tip III (iz groba 5), izveden je tehnikom livenja bez ornamenta prstenastog dijela.

Svi ovi primjerci pojasnih kopči pripadaju jednoj od brojnih varijanti okrugle pojasne kopče. Analogije, u najvećem broju primjeraka, imamo na glasinačkom području. Po B. Čoviću iz tog ne treba izvlačiti zaključak da se radi „o izvornom glasinačkom tipu“, jer glasinačko područje nije ni moralo biti neki značajniji centar u proizvodnji metalne robe, pogotovu ne u smislu vodećeg

Tab. 17 (Donja Dolina, 1-3,7 i 9=1/4; 4-6 i 10=1/8;)
 1. Igla sa čašastom glavom, željezo, 2 cm, Bajinci (Srbac); 2. Karika, željezo, Bajinci (Srbac); 3. Igla okrugle glave, bronza; 4. Igla sa strelastom glavom; 5. Igla sa zadebljanjem na vratu; 6. Strelasta igla; 7. Pojasna kopča prepravljena od dumeta, Donja Dolina; 8. Bodež mošunjskog tipa, Donja Dolina, 29,5 cm; 9. Pojasna kopča prepravljena od dumeta, Donja Dolina; 10. Pojasna kopča prepravljena od dumeta, Donja Dolina

već je i profilisan samo sa vanjske strane. Nožna ploča je velikih dimenzija i ukrašena urezanim ornamentom. Na srednjem dijelu luka nema urezanog ornamenta. Fibule su velikih dimenzija – širine između 16,3 i 33 cm i visine luka između 10,2 i 18 cm. Ove mjere uzete su na osnovu uzetih primjeraka fibula treće generacije.¹¹⁸

Čović ističe da se u tipološkom razvoju Golinjevo fibule, pored jasno uočljivog niza koji počinje primjerom iz Golinjeva i završava onim iz Drežnika na Kordunu,¹¹⁹ pojavljuju i posebne varijante kao sporedni ogranci, koji po svojim osobinama izlaze iz okvira tipa u užem smislu. Nalaz fibule u Tijesnu kod Banja Luke, po čemu

¹¹⁸ Čović 1971.

¹¹⁹ Vinski-Gasparini 1973, 168, Tab. 128, 6.

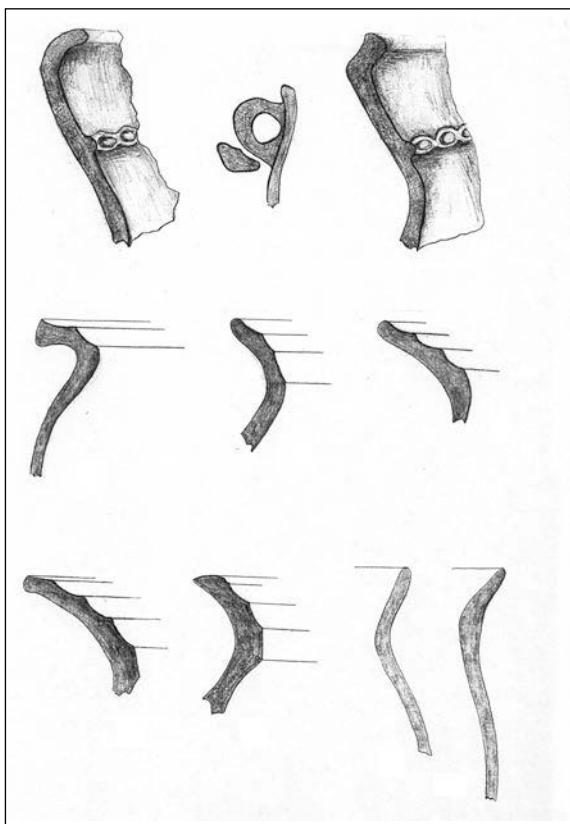
Tab. 18 (Brdašće Laktaši, 1,3,6=1/32; 2,4,5,7=1/12) 1. Pitos, keramika; 2. Pitos, keramika; 3. Pitos, keramika; 4. Fragment trbuha, keramika; 5. Fragment trbuha, keramika; 6. Pitos facetiranog oboda; 7. Fragment trbuha suda

je i nazvana Tijesno Vrbasa, veoma je bliska najmlađoj trećoj generaciji Golinjevo fibula, prvenstveno po profilaciji luka. Fibule iz Ivanjske i Tijesna su slučajni nalazi, dok nalaz ovog tipa fibule iz Osredka pripada ostavi koju je Tone Knez datirao u početak Ha C perioda.

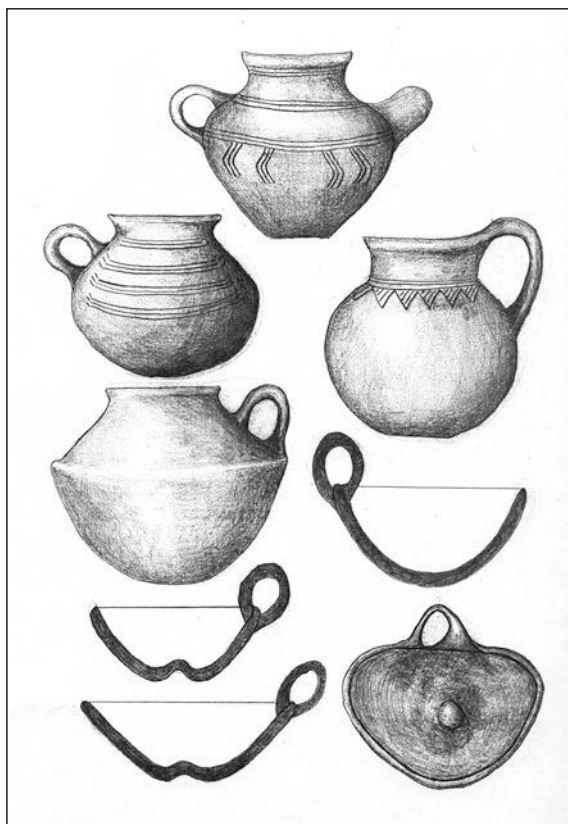
Bodež mošunjskog tipa po Mariću odgovara fazi Ib Donje Doline međutim, hronološki bi trebalo, analogno nalazima iz ostave u Lašvi te nalazima iz Tešnja, kao i ostavom u Matijevca kod Dvora na Uni,¹²⁰ biti smješten u okviru Ha B3 odnosno, u fazu III.

Dvije pojasne kopče iz devastiranih grobova Donje Doline, od kojih je jedna ukrašena finim graviranim ornamentom šrafiranih trouglova, a druga bez ornamenta, Marić je svrstao u fazu Ic Donje Doline. Igle iz razorenih grobova Donje Doline su takođe opredjeljene u fazu Ic odnosno fazu III. Igla sa strehastom (čunastom) glavicom

¹²⁰ isto, Tab. 129, 1.

Tab. 19 (Brdašće Laktaši, razmjer 1/12) 1. Fragment oboda lonca; 2. Drška lonca; 3. Fragment oboda i trbuha lonca; 4. Fragment oboda suda; 5. Fragment oboda suda; 6. Fragment oboda suda; 7. Fragment oboda suda; 8. Fragment oboda suda; 9. Fragment oboda suda; 10. Fragment oboda suda

Tab. 20 (Brdašće Laktaši, razmjer 1/8) 1. Amforica; 2. Amforica; 3. Šolja; 4. Šolja; 5. Keramička kašika; 6. Keramička kašika; 7. Keramička kašika; 8. Keramička kašika

ima analogije sa grupom Ljubljana IIa¹²¹ koja je hronološki oprijedjeljena u Ha B3, odnosno u prvu polovinu 8. vijeka.

Od igala ove faze potrebno je izdvojiti grobni prilog (grob sa urnom) iz Bajinaca kod Srpcu nedaleko od ušća Vrbasa u Savu, gdje su nađeni željezni nož, željezno koplje, željezni kolutić i igla. Sačuvana je samo glava igle koja je pripadala igli tipa sa čašastom glavicom. Igla iz Jezerina sa roščićima na gornjem dijelu jedinstvena je pojava na našem prostoru. Analogije ima i u grobu 52 iz Numane u Picenumu.¹²²

Pošto su analogije učestalije u Hercegovini i na Glasincu, moglo bi se pretpostaviti da su u Italiju dospjele sa naše strane Jadrana.¹²³ mada

Ružica Drehsler-Bižić, vodeći se datiranjem groba 52 iz Numane Delie Giuliane Lollini u 9. vijeku p.ne. smatra da je izvorište ovih igala na prostoru Italije i da su prenesene na istočnu obalu Jadrana nešto kasnije u 8 vijeku.

Tordirani torkves od bronce iz groba 5 -đu Jezerinama ima brojne analogije u ogrlicama tipa Brezje¹²⁴ i tipa Taline.¹²⁵ Čović ih je stavio u posljednju, tipološki najmlađu grupu.¹²⁶ Karakteristično je da se ovi tipovi ogrlica javljaju u mlađim grobovima glasinačke faze IIIc, a da se njihova upotreba intenzivira krajem te faze. To je inače široko rasprostranjeni tip nakita koji se često nalazi u grobovima i ostavama 8. vijeka.¹²⁷ Analogije nalazimo na japodskim nekropola-

¹²¹ Gabrovec 1983, 66, Sl. 8, 4.

¹²² Lollini 1967, Tab. 4, 1.

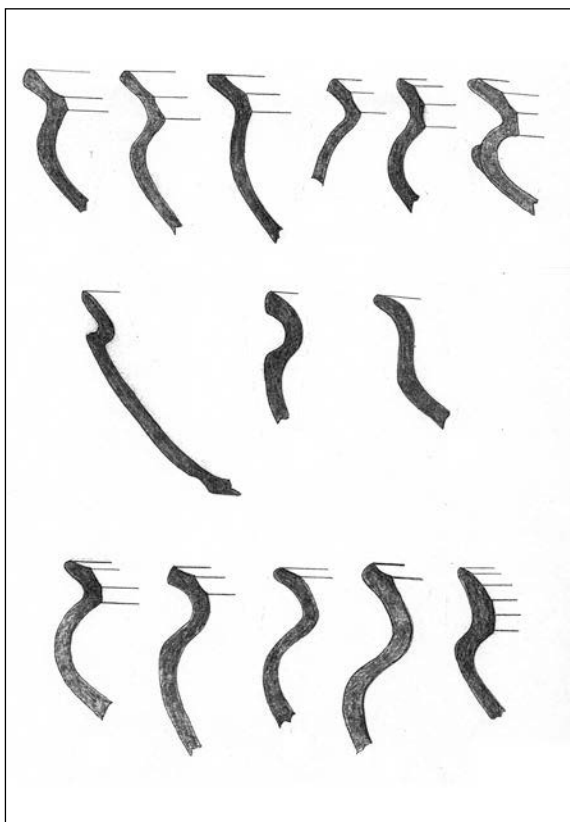
¹²³ Marić 1968, Tab. 1, 31, 12.

¹²⁴ Benac / Čović 1956, Tab. 32, 2.

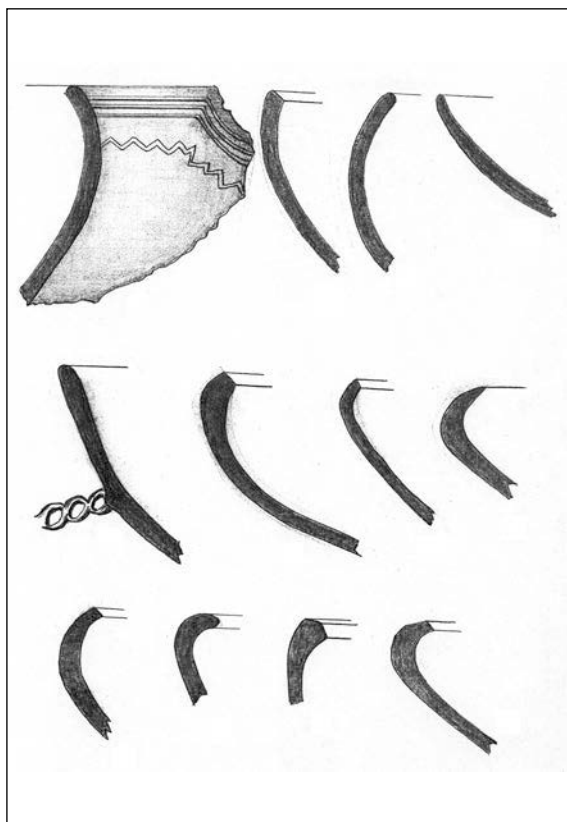
¹²⁵ isto, Tab.36, 3, 7; Tab. 39, 16.

¹²⁶ Čović 1965, 62-63.

¹²⁷ Marović 1961, 62, 11-13.

Tab. 21 (Brdašće Laktaši, razmjer 1/4) 1. Fragment zdjele izvijenog oboda; 2. Fragment zdjele izvijenog oboda; 3. Fragment zdjele izvijenog oboda; 4. Fragment zdjele izvijenog oboda; 5. Fragment zdjele izvijenog oboda; 6. Fragment zdjele izvijenog oboda; 7. Fragment zdjele izvijenog oboda; 8. Fragment zdjele izvijenog oboda; 9. Fragment zdjele izvijenog oboda; 10. Fragment zdjele izvijenog oboda; 11. Fragment zdjele izvijenog oboda; 12. Fragment zdjele izvijenog oboda; 13. Fragment zdjele izvijenog oboda; 14. Fragment zdjele izvijenog oboda

Tab. 22 (Brdašće Laktaši, razmjer 1/4) 1. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 2. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 3. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 4. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 5. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 6. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 7. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 8. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 9. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 10. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 11. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 12. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika

ma u Lici,¹²⁸ u Donjoj Dolini,¹²⁹ na području Delmata,¹³⁰ a takođe i na na širem prostoru Hrvatske, Slovenije i Srbije.¹³¹

Naočaraste fibule (privjesci) sa visokim lukom, otkrivene su u ravnim skeletnim grobovima u dvorištu Ibrahimage Muhamedagića iz Golubića (dva primjerka) i u Uncu kod Drvara (jedan primjerak). Najbrojnije analogije vezane su za glasinacko područje, ali su evidentirani na-

lazi i u sjeveroistočnoj i centralnoj Bosni (grobni nalazi iz Gornje Tuzle i u grobu 2 male nekropole u Srijetežu kod Kaknja).¹³² Na Glasincu su hronološki determinirani u okvire faze IIIc¹³³ i takođe u grobovima faze IVa. Prema tome, vrijeme njihove upotrebe je nesumnjivo vezano za period naše treće faze.

Naočarasta fibula (tip 2), jednodjelna i dvodjelna sa osmicom u sredini, ima analogije na

¹²⁸ Dreschsler-Bizić 1961, 75, Tab. 1, 1. 7; Tab. 16, 2; Tab. 21, 1. 2.

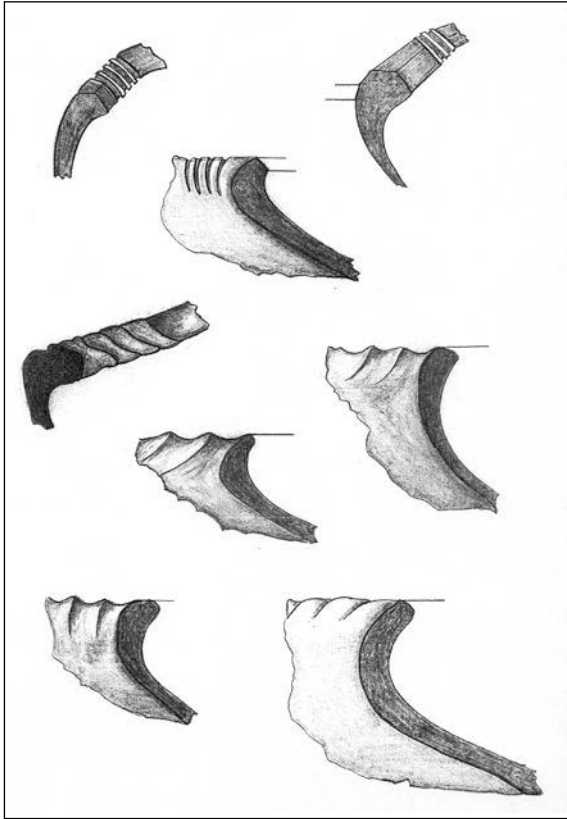
¹²⁹ Marić 1964, Tab. 6, 2. 3; Tab. 10, 14.

¹³⁰ Čović 1970, 83.

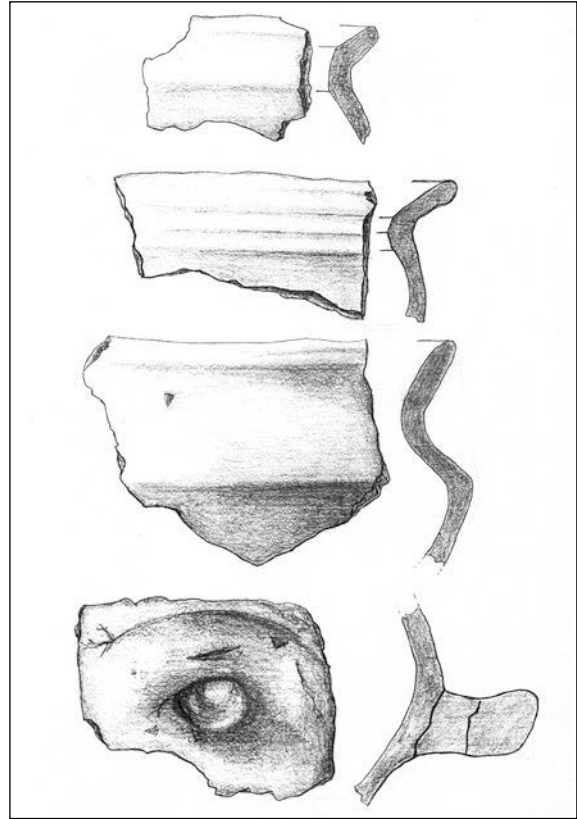
¹³¹ Raunig 1982, 8.

¹³² Čović 1965, 61.

¹³³ Benac / Čović 1956, Tab. 1, 5-9.

Tab. 23 (Brdašće Laktaši, razmjer 1/4) 1. Fragment zdjele i zadebljanog oboda, keramika; 2. Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika; 3. Fragment zdjele i zadebljanog oboda, keramika; 4. Fragment zdjele sa turban obodom, keramika; 5. Fragment zdjele sa turban obodom, keramika; 6. Fragment zdjele sa turban obodom, keramika; 7. Fragment zdjele sa turban obodom, keramika; 8. Fragment zdjele sa turban obodom, keramika

Tab. 24 (Memića Gradina, razmjera 1/4) 1. Fragment izvijenog facetiranog oboda; 2. Fragment izvijenog facetiranog oboda; 3. Fragment zdjele izvijenog oboda; 4. Fragment horizontalne drške

centralnom japodskom teritoriju u Lici.¹³⁴ Uz ovu fibulu evidentirana je i upola manja iz sojeničarskog naselja u Ribiću.¹³⁵ Inače, u Donjoj Dolini su u upotrebi u drugoj fazi.

Lučne jednopetljaste fibule iz Jezerina i iz ravnog skeletnog groba u dvorištu Ibrahimage Muhamedagića iz Golubića, pravilnog su polukružnog luka. Ukrašene su ornamentom na luku i snopovima linija na romboičnom presjeku petlje, dok su na polukružnoj nozi iskucane tačkice. Najbliže analogije su poznate u Lici¹³⁶ i na liburnskom području.¹³⁷

¹³⁴ Ljubić 1889, Tab. 18, 43a, b.

¹³⁵ Radimsky 1897a, Tab. 19, 20, 42.

¹³⁶ Dreschsler-Bižić 1961, 71, Tab. 4.

¹³⁷ Batović 1962, PIV-37s/1.

Lučna jednopetljasta fibula, tordiranog luka iz Pritoke sa izduženom trougaonom nogom ukrašenom motivom jelovih grančica ima paralele u lučnoj fibuli iz Talina na Glasincu (tumul 34).¹³⁸ Glasinački primjerak V. Nikolić zbog ornamentike jelovih grančicasmatra mlađom varijantom, a Benac i Čović ga smještaje u fazu Glasinac IVa.

Ukrasna igla sa pločastom glavom, sa kosim urezanim ornamentima na vratu (skeletni grob Cazin, Ostrožac) ima analogije u ostavi Gajina pećina u Drežniku gdje je pouzdano datirana u Ha B3, odnosno u fazu V kultura polja sa urnama.¹³⁹ Takođe, istom tipu igle pripadaju i nalazi iz ostave u Osretku,¹⁴⁰ igl iz Souk-Bunara u Sarajevu¹⁴¹ i igle iz Donje Doline.¹⁴² Slični primjerci

¹³⁸ Benac / Čović 1956, 26, Tab. 2, 5.

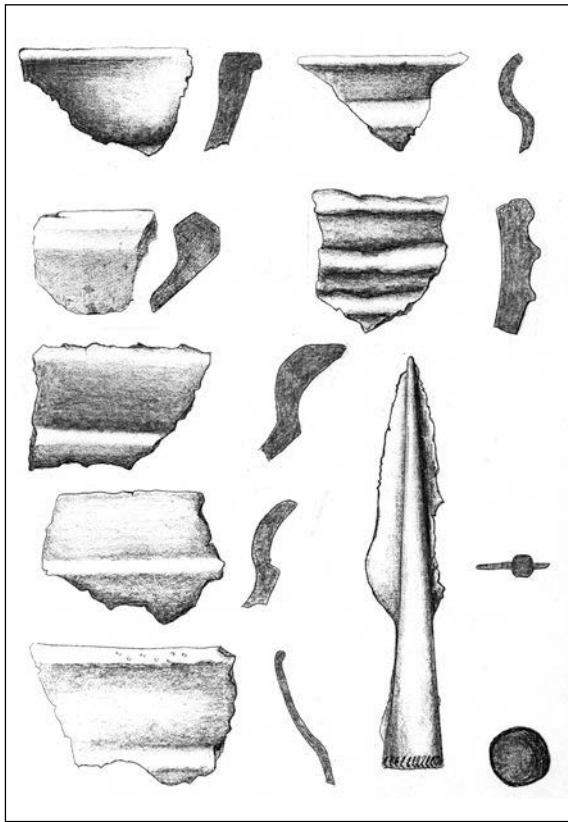
¹³⁹ Vinski- Gasparini 1973, Tab. 128, 13.

¹⁴⁰ Knez 1958, 256, Sl. 6.

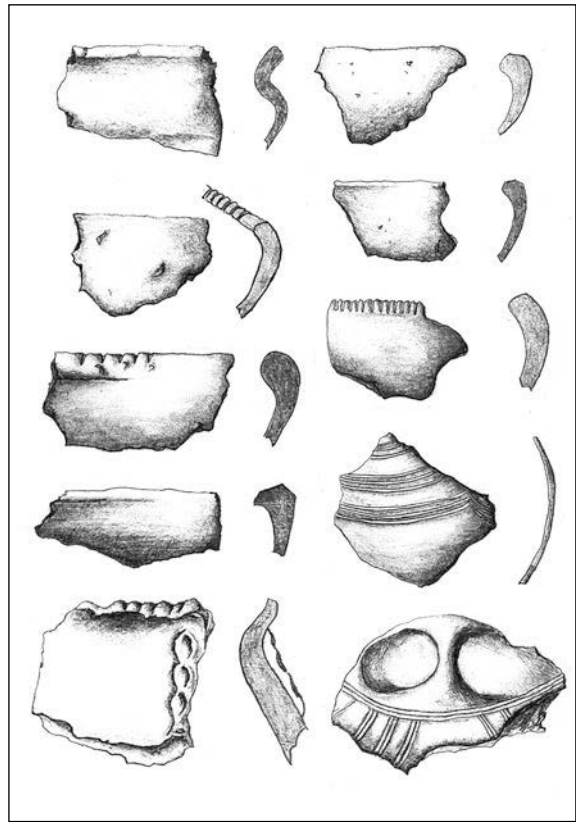
¹⁴¹ Fiala 1893, 50, Fig. 40a.

¹⁴² Marić 1964, 28, Tab. 3, 4.

Tab. 25 (Bočac, razmjera 1/4) 1. Fragment zdjele zaravnjenog oboda; 2. Fragment zdjele izvijenog oboda; 3. Fragment zdjele zadebljanog facetiranog oboda; 4. Fragment suda sa facetama; 5. Fragment zdjele izvijenog oboda; 6. Fragment zdjele izvijenog oboda; 7. Fragment oboda lonca kruškolike forme; 8. Koplje, bronza, 19 cm.

Tab. 26 (Velika gradina, Galjipovci, razmjera 1/4) 1. Fragment zdjele izvijenog oboda; 2. Fragment zdjele uvijenog oboda; 3. Fragment zdjele uvijenog oboda; 4. Fragment zdjele uvijenog facetiranog oboda; 5. Fragment zdjele uvijenog oboda; 6. Fragment zdjele zadebljano facetiranog oboda; 8. Fragment suda; 9. Fragment suda ukrašen plastičnim aplikacijama; 10. Fragment suda sa "X" drškom

su nađeni u Sloveniji i Austriji, gdje takođe pripadaju ovom hronološkom okviru.

Spiralne narukvice kao ove od tri navoja žice kružnog prijeseka iz groba ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina nalaze se u susjednoj Lici u grobovima Kopolja, gdje su datirane prvi stratum kopoljske nekropole u Ha B periodu, kao i u sa ostavi u Matijevićima, gdje su kombinovane sa livenim karikama romboidnog prjeseka. Čović ih apostrofira kao jedne od najizrazitijih oblika glasačke faze IIIc. Pošto su svi ovi nalazi evidentirani u blizini lobanje, pretpostavlja se da bi mogli samostalno ili u kombinaciji sa karikama i saltaleonima, predstavljati dijelove nakita za kosu.

Narukvice od trake bronзаног lima, zaobljenog trougaonog prjeseka, iz groba ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina, sa većim bro-

jem navoja imaju sljedeće analogije: Crkvine u Golubiću (grob 70),¹⁴³ grob 335 u Jezerinama¹⁴⁴ i skeletni grob iz Lovinaca u Lici,¹⁴⁵ zatim u Gajinoj pećini kod Drežnika,¹⁴⁶ a više primjeraka evidentirano je u Velikom Mošunju.¹⁴⁷ Svi ovi nalazi su hronološki približno determinisani u vrijeme trajanja III faze.

Masivne grivne za noge (nanožnice) otkrivene su takođe, u grobu u Ostrožcu, a karakteristične su u grobovima 8. vijeka stare ere na prostoru srednjeg toka Une.¹⁴⁸ Paralele možemo povući

¹⁴³ Raunig 1968, 36, 37, 92, Tab. 4.

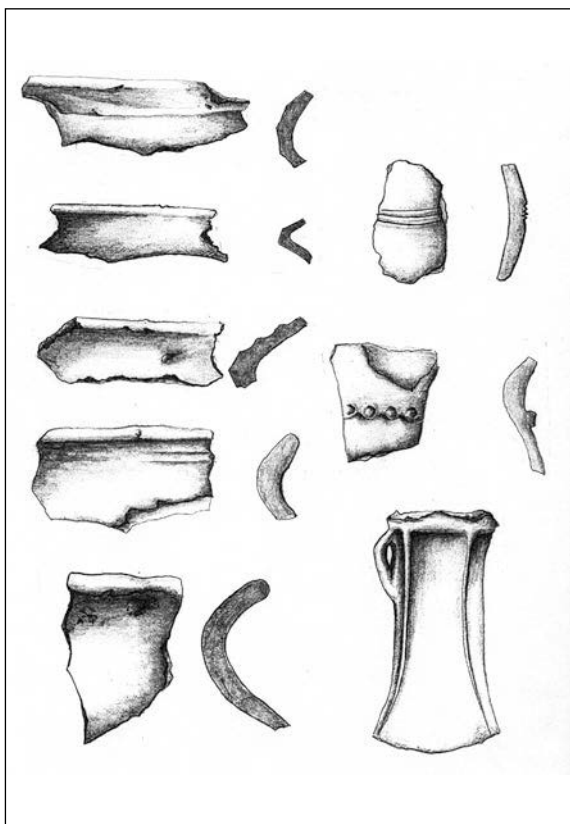
¹⁴⁴ Marić 1968, 123, 12, Tab. 4.

¹⁴⁵ Ljubić 1889, 20, 66, Tab. 9.

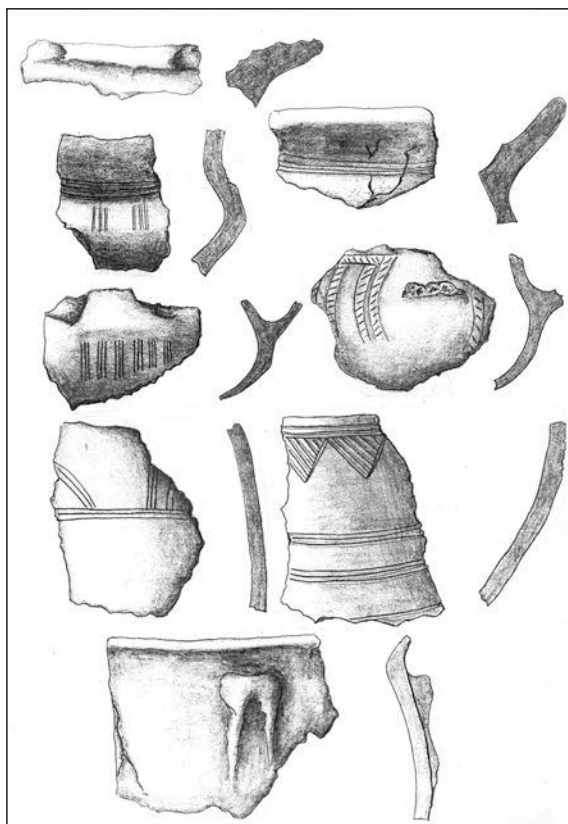
¹⁴⁶ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 128.

¹⁴⁷ Truhelka 1913, 332, Sl. 10.

¹⁴⁸ Marić 1968, Tab. 1, 12, 13, 25, 26.

Tab. 27 (Gavran Brdo – Kriškovci, razmjera 1/4)
 1. Fragment zdjele izvijenog facetiranog oboda;
 2. Fragment zdjele izvijenog facetiranog oboda;
 3. Fragment suda. Fragment suda izvijenog facetiranog oboda;
 4. Fragment zdjele izvijenog oboda sa apliciranim trakama;
 5. Fragment zdjele izvijenog oboda;
 6. Fragment zdjele izvijenog oboda;
 7. Kelt, bronza

Tab. 28 (Sijenska Gradina, Agino Selo, razmjer 1/4)
 1. Fragment suda izvijenog oboda; 2. Fragment suda lukovičaste forme;
 3. Fragment suda izvijenog facetiranog oboda;
 4. Fragment suda i drške; 5. Fragment loptastog suda;
 6. Fragment trbuha suda; 7. Fragment zdjele;
 8. Fragment suda izvijenog oboda

sa područjem Glasinca¹⁴⁹ i ostavom u Šarengradu.¹⁵⁰ Od ostalih nalaza mogu se spomenuti, kao specifični ukrasni predmeti, komadi spiralne namotane žice – salteoni koji su upotrebljavani ili kao samostalni ili kao dijelovi drugog ukrasnog objekta. Ovakvi predmeti, konkretno u Kuduzovićima, bili su upotrebljeni kao nakit na glavi ili u kosi.¹⁵¹

Od oružja i oruđa faze III na prvo mjesto dolaze bodeži mošnjakog tipa iz Donje Doline, i Kostela. Bodež ima sa obje strane snažno rebro trapezastog presjeka i jezičak na koji se zakovicom pričvršćavala obloga drške. Na prelazu iz sječiva u jezičak nalazi se sa svake strane po jed-

na rupica za zakovicu. Površina sječiva na prelazu ka jezičku nije tako izrazito proširena kao kod starijih bronzanih mačeva datiranih u Ha A period, a od koji se razlikuje i po trapezoidnom rebro, te manjim brojem zakovica i manjom dužinom. Po Mariću se ova vrsta oružja smješta u okviru njegove faze Ib (od 1000. do 800. god p.ne.). Međutim, analogno nalazima iz ostave u Lašvi, Tešnju i u Dvoru na Uni – Matijevićima,¹⁵² mogli bi se hronološki opredjeliti u period Ha B3, odnosno u vrijeme naše III faze.

Drugi forma oružja koju sa sigurnošću možemo smjestiti u vrijeme trajanja ove faze, je bronzano koplje sa facetiranim šestouglaonim presjekom i širokim listom koje potiče iz ostave u Osredku. Analogije nalazimo u Donjoj Dolini,¹⁵³

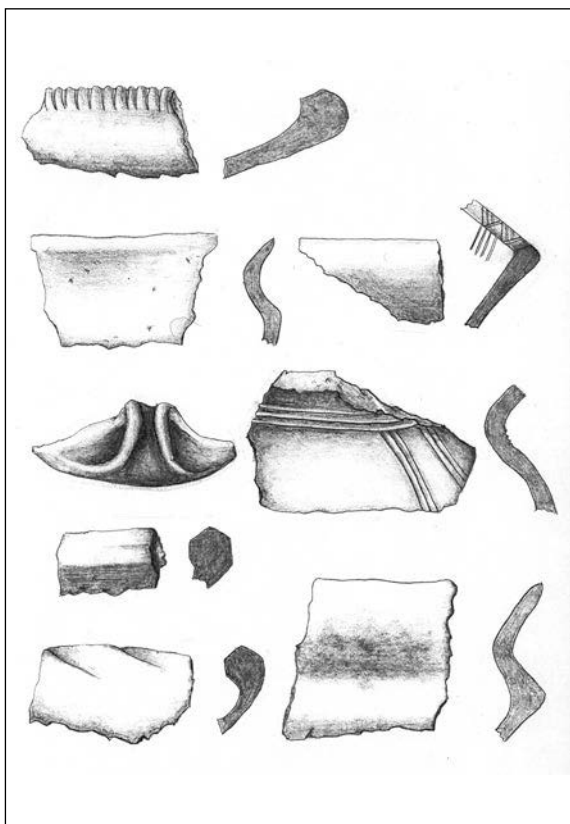
¹⁴⁹ Benac / Čović 1957, T. 2, 3. 4.

¹⁵⁰ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 131, 11, 12.

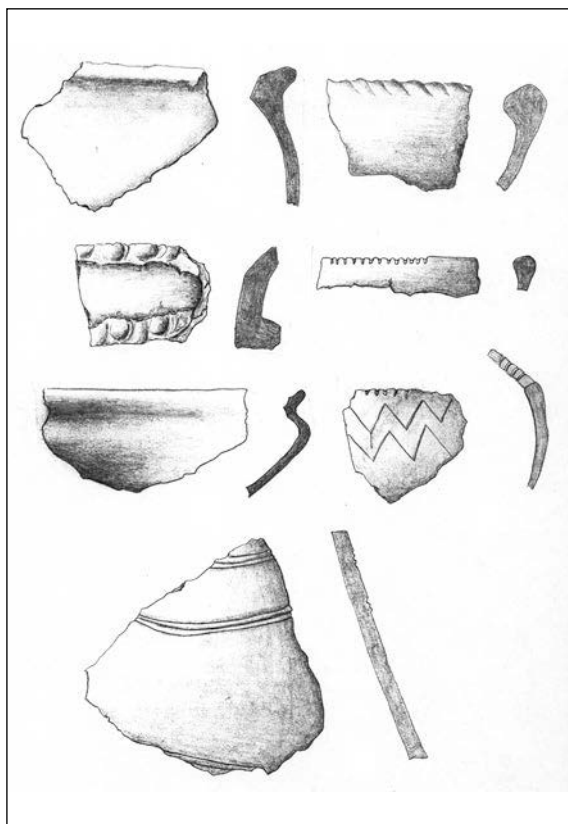
¹⁵¹ Raunig 1982, Tab. 1, 8. 7.

¹⁵² Truhelka 1913, 328, 4, 5.

¹⁵³ Marić 1964, Tab. 3, 11.

Tab. 29 (Sijenska Gradina, Agino Selo, razmjer 1/4) 1. Fragment zdjele sa turban obodom; 2. Fragment zdjele izvijenog oboda; 3. Fragment zdjele facetiranog oboda; 4. Drška suda; 5. Fragment trbušastog suda izvijenog oboda; 6. Fragment zdjele sa zadebljanim facetiranim obodom; 7. Fragment zdjele sa turban obodom; 8. Fragment zdjele izvijenog oboda

Tab. 30 (Šuplja stijena, razmjera 1/4) 1. Fragment suda izvijenog facetiranog oboda; 2. Fragment sa turban obodom; 3. Fragment posude sa potkovičastom drškom; 4. Fragment suda; 5. Fragment izvijeno facetiranog oboda; 6. Fragment oboda zdjele; 7. Fragment posude sa urezanim ornamentom ispunjenim bijelom pastom

a identični su nalazi u Vačama,¹⁵⁴ te u Kladovu¹⁵⁵ gdje su datirani u kasno bronzano doba i u rani halštat.

Keramika

U mogućnosti smo da izvršimo podjelu keramičkih nalaza na nasebinsku i grobnu, sa tim da podjela na ovaj način ne isključuje pojave istih tipova keramike i u naseljima i na nekropolama, a takođe, i pojedinih elemenata koji su im zajednički, a što ujedno i govori o hronološkom i kulturološkom jedinstvu u okviru ove faze (Prilog 2). Sa nekropola ove faze izdvojili smo osnovne tipove:

– urna bikonične forme sa blago izvijenim obodom, Petkovo brdo, Radosavska /grob 3/ (Tab. 14, 5);

¹⁵⁴ Stare 1955, Tab. 10, 4.

¹⁵⁵ Garašanin 1954, Tab. 8, 9.

– urna bikonične forme iduženog ukošenog vrata, Jezerine /grob 12/ (Tab. 36, 6);

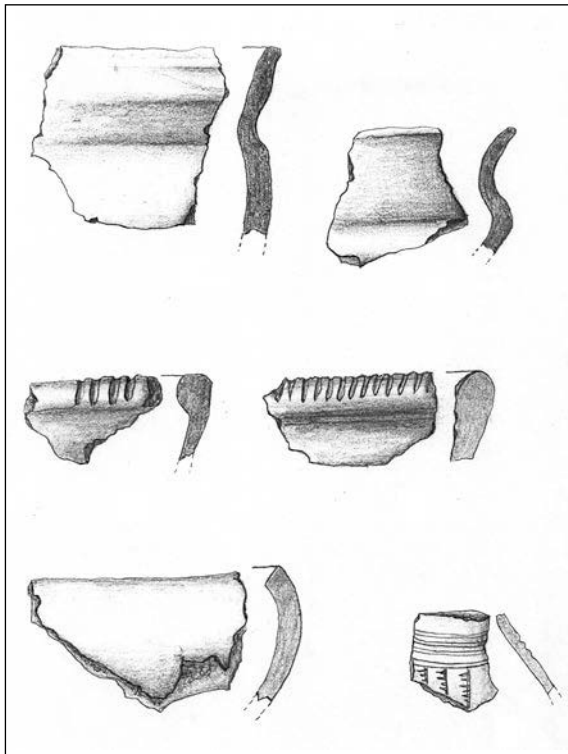
– zdjele-poklopci za urne – tip I, bikonične forme sa blago izvijenim obodom, Radosavska, Petkovo brdo /grob 3/ (Tab. 14, 4);

– zdjele-poklopci za urne – tip II, bikonične forme sa blago zaobljenim trbuhom, Radosavska-Petkovo brdo /grob 5/ (Tab. 15, 1);

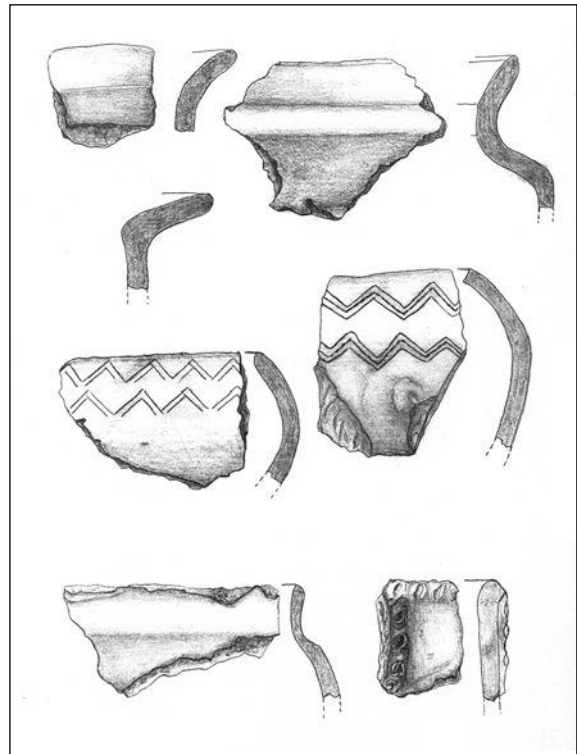
– zdjele-poklopci za urne tip III, konične forme sa blago izvijenim obodom, Radosavska-Petkovo brdo /grob 9/, Golubić /grob 1/ (Tab. 15, 9);

– zdjele-poklopci za urne tip IV, konične forme sa uvučenim obodom, Golubić /grob 24/ (Tab. 36, 5-1);

– zdjele-poklopci za urne tip V, bikonične forme sa oštrim i naglašenim ramenom suda izvijenog facetiranog oboda, Jezerine /grob 12/ (Tab. 36, 6-1);

Tab. 31 (Šušića Gradina, razmjer 1/4) 1. Fragment oboda suda; 2. Fragment izvijenog oboda zdjele; 3. Fragment oboda suda; 4. Fragment oboda suda; 5. Fragment zdjele uvijenog oboda; 6. Fragment trbuha suda

Tab. 32 (Hrustina, razmjer 1/4) 1. Fragment suda izvijenog oboda; 2. Fragment suda izvijenog facetiranog oboda; 3. Fragment oboda suda; 4. Fragmentsuda uvijenog oboda; 5. Fragment suda uvijenog oboda; 6. Fragment oboda suda; 7. Fragment trbuha suda

– šolja sa jednom drškom, Radosavska-Petkovo brdo /grob 9/ (Tab. 15, 9);

– pehar, amforica sa dvije drške, Radosavska-Petkovo brdo /grob 1/ (Tab. 14, 1).

Urna bikonične forme sa blago izvijenim obodom ima analogije u dosta starijim periodima u virovitičkoj grupi na nekropolama Sirova Katalena i Sedlarica.¹⁵⁶ Paralele nalazimo i na lokalitetima Gomolava kod Hrtkovaca i Kalakača kod Beške, gdje su determinirane u gvozdeno doba II.¹⁵⁷

Urna bikonične forme ukošenog izduženog vrata i izvijenog oboda nalazi analogije u Donjoj Dolini fazi Ib. Na nekropoli tipa Belegiš-llandža na Karaburmi, gdje su urne zastupljene u 2 osnovne varijante, od kojih je prva skladna u proporcijama sa raščlanjenim vratom zaobljenim trbuhom i suženim donjim dijelom, što bi donekle odgovaralo prvom tipu urni, a vremen-

ski ovaj tip se ne može odvojiti od druge varijante urni kod kojih je evidentno izduženje vrata sa blagom izvijenošću oboda te naglašenog trbuha posude. Uočljive su sličnosti u formi sa keramičkim objektima iz perioda polja s urnama Vojvodine¹⁵⁸ i svakako sa Visom I i II kod Dervente.¹⁵⁹ Ove varijante urni imaju analogije na širokoj regiji rasprostiranja urnenfelder kulture panonskog prostora i Podunavlja.

Zdjele-poklopci za urne su varijante poznatog tipa bikonične zdjele sa izvijenim obodom. U sjevernoj Bosni su u upotrebi od kraja srednjeg bronzanog doba.¹⁶⁰ Veoma čest su inventar i naselja sa početka i u toku punog željeznog doba,¹⁶¹ Kekića glavica, Donja Dolina, Brdašće, Agino selo, Jezerine /grob 12/ i dr.

¹⁵⁶ Vinski-Gasparini Tab. 14, 1,3; Tab. 16, 7.

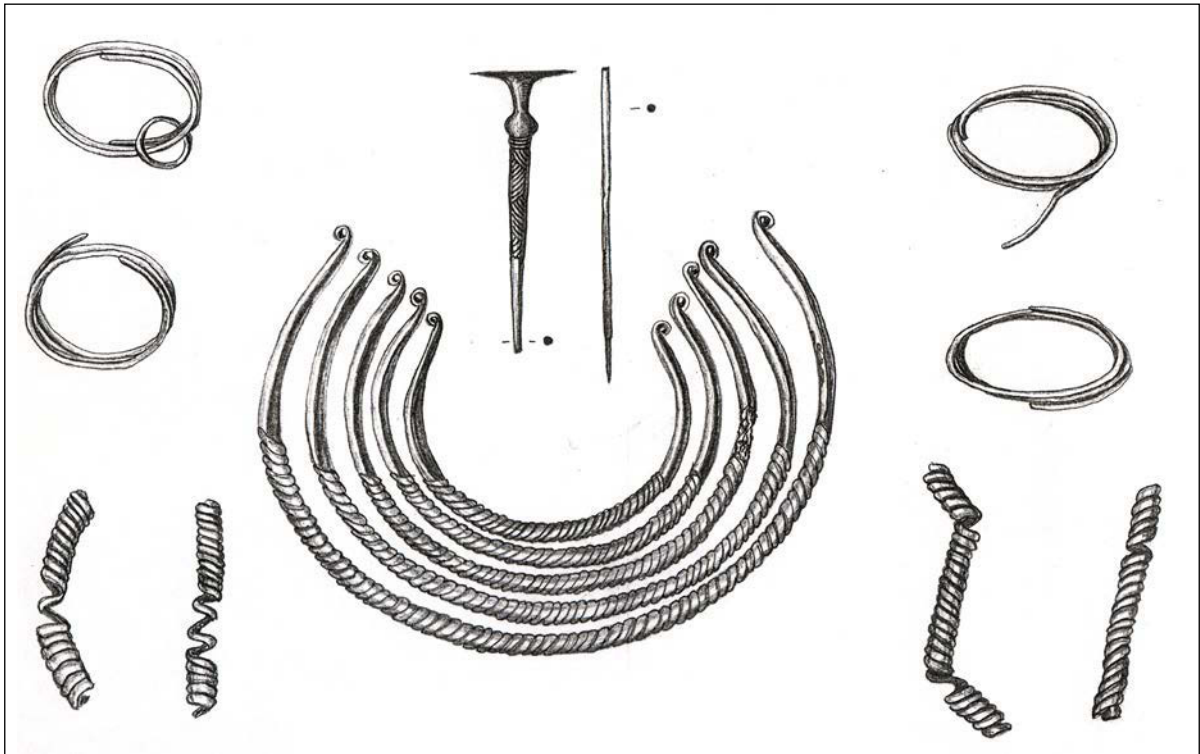
¹⁵⁷ Medović 1978, 4-6, Tab. 8, 1.

¹⁵⁸ Garašanin 1983, 679, Tab. 97, 1-3.

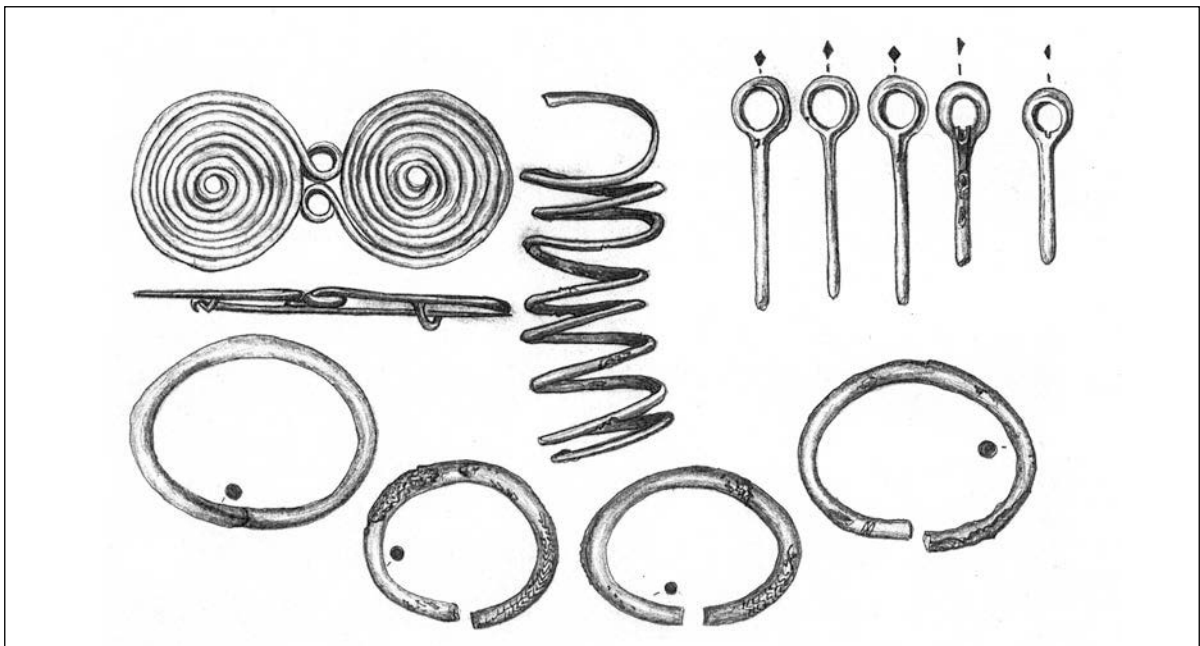
¹⁵⁹ Marić 1960/61, Tab.6, 2.

¹⁶⁰ Čović 1958, 84, Sl. 10, Tab.11, 1, 2, 6,

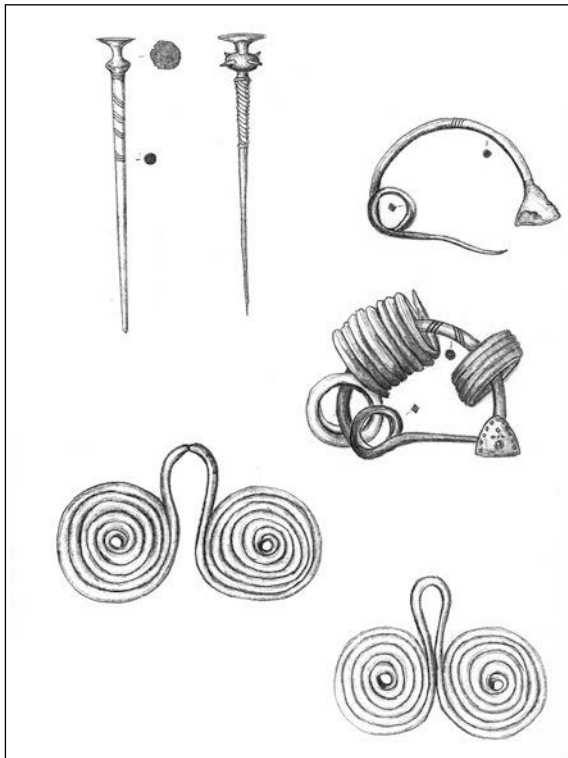
¹⁶¹ Isti, 1962, 44, Sl. 2, Tab. 1.

Tab. 33 (Grob iz Ostrožca) 1. Karika sa 3 navoja, bronza, $R = 1,6$ cm; 2. Karika sa 3 navoja, bronza, $R = 1,6$ cm; 3. Salteioni, bronza, 7 i 7,8 cm; 4. Iгла sa pločastom glavom, bronza, 35-40 cm; 5. Torkvesi, bronza, $R = 13, 16, 18,5, 22,5, 26,5$ cm; 6. Karika sa 3 navoja, bronza, $R=1,6$ cm; 7. Karika sa 3 navoja, bronza, $R=1,6$ cm; 8. Salteioni, bronza, 9,6 i 7,8 cm

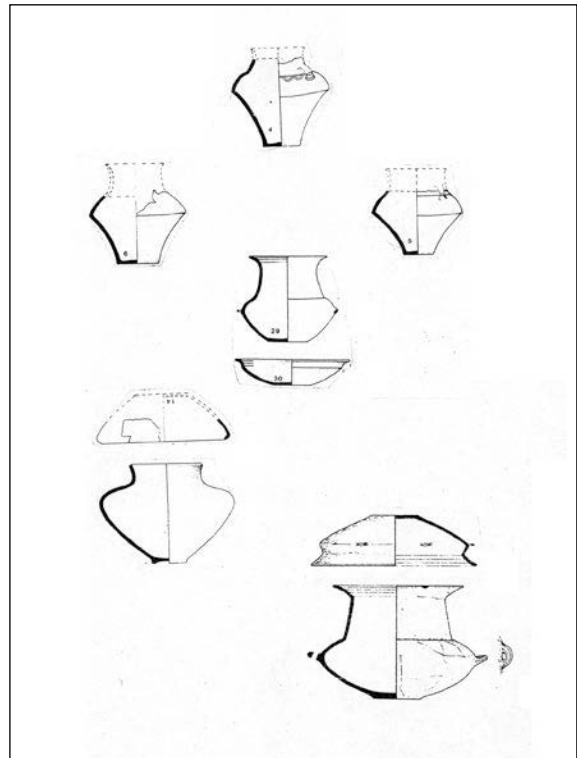

Tab. 34 1. Bronzani štapići-privjesci, 6,7 cm; 2. Bronzani štapići-privjesci, bronza, 7,7 cm; 3. Bronzani štapići-privjesci, bronza, 9,4 cm; 4. Bronzani štapići-privjesci, bronza, 7,9 cm; 5. Bronzani štapići-privjesci, bronza, 9,6 cm; 6. Grivna za noge, bronza, $R=8$ cm; 7. Narukvica, bronza, 15,5 cm; 8. Grivna za noge, bronza, $R=8,5$ cm; 9. Naočarasta fibula, 16,8 cm; 10. Grivna za noge, bronza, $R=11$ cm; 11. Grivna za noge, bronza, $R=8,8$ cm

Tab. 35 (Jezerine) 1. Igla sa pločastom glavom, bronza, 19,4 cm, depo Osredak; 2. Igla sa roščićima na glavi, bronza, 26,3 cm; 3. Lučna fibula, bronza, 10,5 cm, Golubić; 4. Lučna fibula, bronza, 11,4 cm; 5. Naočarasta fibula, bronza, 9,2 cm, Golubić; 6. Naočarasta fibula, bronza, 9 cm

Šolja sa jednom drškom je treća vrsta keramičkih objekata koja vodi poreklo iz mlađe faze kulture polja sa urnama. Objekat iz groba 9 na nekropoli Petkovo brdo-Radosavska i svojom ornamentikom pokazuje kulturnu i hronološku determinisanost.¹⁶² Ukrasni motivi, šrafiranih izduženih trouglova uklapaju se u III, završnu fazu, zapadnobalkanskog geometrijskog stila. Analogije su evidentne sa istočnopanonskim prostorom (lokalitet Gomolava kod Hrtkovaca), ali samo po formi, jer su tu ornamenti šrafiranih visećih trouglova dosta pravilni i vjerovatno se radi o nešto starijem tipu iste posude.¹⁶³ Ornament izduženog šrafiranog trougla ima analogije na prostoru srednjobosanske kulturne grupe (Pod C i D),¹⁶⁴ a slične elemente za paralelu na-

Tab. 36 (Jezerine) 1. Urna, keramika, H=24 cm; 2. Urna, keramika, H=19 cm; 3. Urna, keramika, H = 17 cm; 4. Zdjela facetiranog izvijenog oboda, H=6,7; r=9 cm); 4a. Urna, keramika, H=23 cm, Golubić; 5a. Zdjela sa uvijenim obodom, H=6,7 cm; R=35 cm; 5. Urna, keramika, H=27,5 cm; R=20 cm, Golubić; 6a. Urna, keramika, H = 10,5 cm, Golubić; 6. Zdjela facetiranog izvijenog oboda, H=26 cm

lazimo i na prostoru istočnog Kosova (Belačevac i Vlačica).¹⁶⁵

Mali pehari-amforice sa dvije "X" drške na ramenu ukrašene urezanim ornamentom, imaju dobre analogije u završnim fazama Poda B¹⁶⁶ posebno u ornamentici sa područjem Bosutske grupe u Sremu,¹⁶⁷ sa područjem Slovenije u Dubavsko-ruškoj grupi.¹⁶⁸ Amforice-pehari su sa sigurnošću datirani na osnovu metalnih nalaza na nekropoli Petkovo brdo u Radosavskoj u Ha B3.

Nalaze ove vrste imamo u strijem djelu stratum Zecova II,¹⁶⁹ i na Visu kod Dervente, gdje

¹⁶² Isti, 1967, Tab. 2, 10; Marić 1964, Tab. 8, 8.

¹⁶³ Medović 1978, Tab. 9, 3.

¹⁶⁴ Čović 1987, Tab. 52, 3,4; Isti, 1965, Tab. 13, 8.

¹⁶⁵ Vasić 1987, Sl. 38, 2; Tab. 71, 11.

¹⁶⁶ Čović 1983, 437, Tab. 67, 7.

¹⁶⁷ Medović 1978, 25, Tab. 39, 2, 3.

¹⁶⁸ Grabovec 1983, Tab. 10, 4.

¹⁶⁹ Benac 1959.

dekoracijom i "X" drškom daju karakter mlađoj fazi Visa.¹⁷⁰

U okviru analize keramičkog materijala od IV-X otkopnog sloja naselja Brdašće u Laktašima, a koji hronološki pripadaju 8. vijeku za fazu III smo tako dobili ne mali broj tipova i varijacija utilitarne nasebinske keramike. Ovu keramiku smo podjelili na nalaze: pitosi, lonci, pehari-amforice, vrčevi (čaše), zdjele i kašike.

Pitosi – tipovi: a, b i c

Tip a – veće zapremine blago trbušastih debelih zidova sa kraćim izvijenim obodom (Tab. 18, 1).

Tip b – sa gotovo vertikalnim zidovima neznatno zobljenim jajaste forme izvijenog oboda (Tab. 18, 3).

Tip c – sa manjim otvorom naglašenog trbuha izvijenog oboda često žljebljenog (Tab. 18, 3).

Lonci – tipovi: a, b, c i d

Tip a – trbušaste forme sa blago izvijenim obodom, ispod oboda često ukrašen apliciranom trakom, sa trakastom ili rožastom drškom (Tab. 19, 1-3).

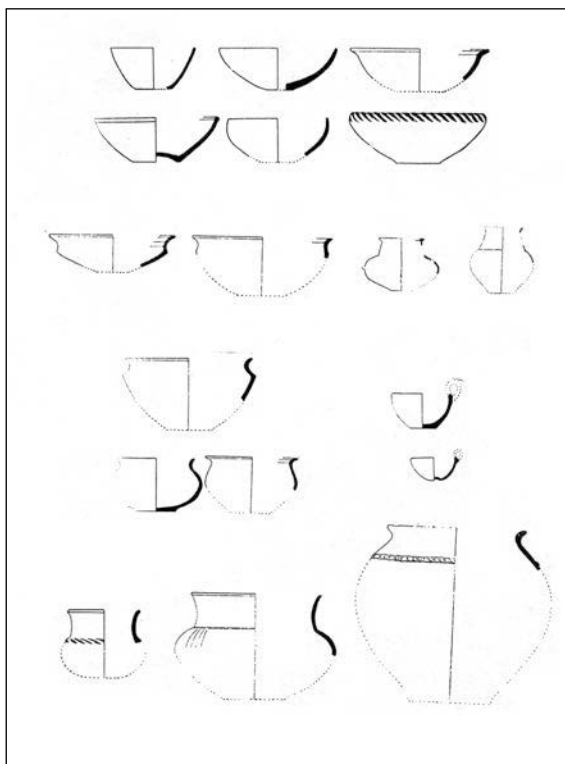
Tip b – slične forme kao i tip a sa facetiranim obodom (Tab. 19, 5, 6).

Tip c – bikonične forme sa jako izvijenim facetiranim obodom (Tab. 19, 4).

Tip d – je sa cilindričnim vratom i naglašenim recipijentom (Tab. 19, 9, 10).

Zdjele – tipovi: a, b i c

Tip a – su zdjele sa razgrnutim obodom. Imaju varijacije: a7-a3. Varijacija a1 su zdjele sa širokim razgrnutim obodom, naglašenim ramenom facetiranim obodom, s tim da facete mogu biti ponekad blago udubljene i daju utisak žljeba (Tab. 21, 1-2 i 6). Varijacija a2 ima nešto kraći vrat sa koso postavljenim obodom ispod koga je jako naglašeno rame sa kosim zidovima prema dnu (Tab. 21, 7). Varijacija a3 je sa koso izvijenim facetiranim obodima, linija trbuha posude prelazi ivicu oboda. Ponekad na sredini zdjele nalazi se jaezičasta ili trakasta drška, koja je obično smještena neposredno ispod oboda i pružase katrbuhu suda (Tab. 21, 6, 10 i 13).

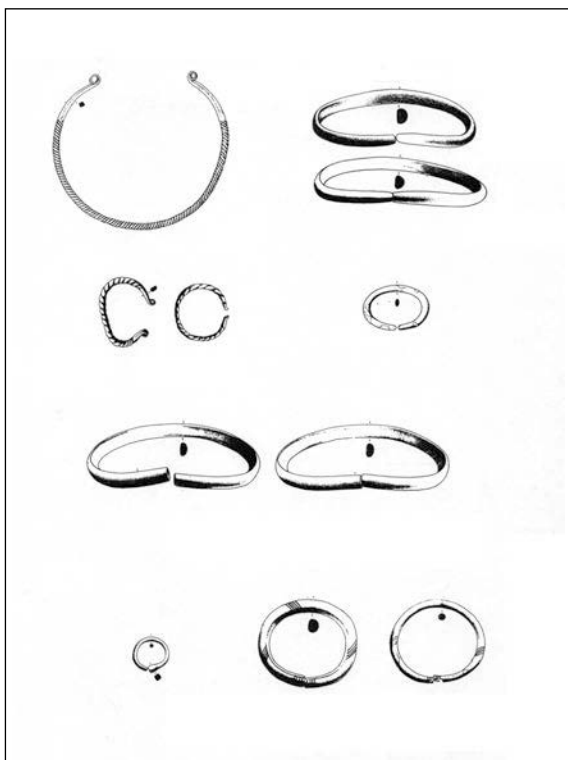

Tab. 37 (Kekića Glavica, 1-2,4,7-8,11-16=1/16; 5-6,17-18=1/32; 9-10=1/64) 1. Dublja konična zdjela; 2. Plića konična zdjela; 3. Plića konična zdjela sa izvijenim facetiranim obodom; 4. Plića konična zdjela; 5. Konična zdjela sa ravnim obodom; 6. Konična zdjela sa turban obodom; 7. Bikonična zdjela sa izvijenim facetiranim obodom; 8. Bikonična zdjela sa izvijenim facetiranim obodom; 9. Trbušasta zdjela sa izvijenim obodom; 10. Trbušasta posuda; 11. Bikonična zdjela sa blago izvijenim obodom; 12. Zdjela sa blago izvijenim obodom; 13. Zdjela sa blago izvijenim facetiranim obodom; 14. Poluloptasta posuda sa visokom drškom; 15. Poluloptasta posuda sa visokom drškom; 16. Šolja sa cilindričnim vratom; 17. Šolja sa cilindričnim vratom; 18. Lonac sa izvijenim obodom

Tip b – je forma zdjele kod koji obod ne izlazi iz osnovne linije zida suda (Tab. 22/1-2 i 4-5).

Tip c – su zdjele uvučenog oboda i u mogućnosti smo da ih podjelimo na varijacije: c1-c4. Varijacija c1 su zdjele sa uvučenim obodom (Tab. 22, 6-10). Varijacija c2 su zdjele sa uvučenim obodom, ali sa slabije naglašenim facetama sa spoljašnje strane oboda (Tab. 22, 12). Varijacija c3 je zdjela sa gušćim uskim facetama na obodu i poprečnim žljebovima preko oboda (Tab. 23, 4-8). Varijacija c4 zdjela sa uvučenim zadebljanim facetiranim obodom (Tab. 23, 1, 3).

¹⁷⁰ Marić 1961, 162.

Tab. 38 1. *Torkves*, bronza, $R=13$ cm, Jezerine; 2. *Nanožnice*, bronza, 12 cm, Jezerine; 3. *Nanožnice*, bronza, 12 cm, Jezerine; 4. *Narukvica*, bronza, $R=5$ cm, Jezerine; 5. *Narukvica*, bronza, $R=4$ cm, Jezerine; 6. *Narukvica*, bronza, $R=4,7$ cm, Jezerine; 7. *Nanožnice*, bronza, 12,2 cm, Golubić; 8. *Nanožnice*, bronza, 12,2 cm, Golubić; 9. *Naušnice*, bronza, 2,6 cm, Golubić; 10. *Narukvice*, bronza, 7,1 cm, Golubić

Pehari-amfore

Nađene u VIII sloju Brdašca-Laktaši, a čije karakteristike smo već istakli već u analizi tipova grobne keramike.

Vrčevi-čaše

Pojavljuju se na lokalitetu paralelno sa amforicama i peharima. To su posude sa ravnim ili blago izvijenim obodom, sa ili bez trakaste drške.

Kašike

Imaju oblik presječenog konusa sa visoko iznad oboda postavljenom trakastom drškom, čiji su korjenci na obodu.

Pitosi imaju analogije sa starijim horizontom Visa I i na mlađem Visu II, gdje se pojavljuju do-

datne paralele u vidu snopova paralelno urezanih girlandi. Analogije su prisutne i u ornamentici šrafiranih trouglova, zrakasto raspoređenih urezanih traka, razne kombinacije urezanih linija, te trakaste aplikacije.¹⁷¹ Sa pitosom tipa b imamo analogije u dva najstarija sloja Kekića glavice¹⁷² i na gornjim dijelovima stratuma III Zecova.¹⁷³ Najbrojnije analogije nalazimo na teritoriji jugoslovenskog Podunavlja, na Kalakači, Bosutu III i drugim lokalitetima.¹⁷⁴ Paralele postoje za sva tri tipa pitosa, a što važi i za ornamentalne motive koji ih prate.

Analogije za tipove lonaca nalazimo na lokalitetima: Donja Dolina, Vis I i Vis II, Kekića glavici i Kalakači. Za tip b, kako profilacijom, tako i ornamentikom, nalazimo analogije u stratumu II Zecova¹⁷⁵ i u Donjoj Dolini.¹⁷⁶ Analogije sa loncima tipa d nalazimo na Visu I i Visu II, kao i na Kekića glavici.¹⁷⁷

Zdjele tipa a sa varijacijama nalaze analogije sa sličnim objektima već pri kraju stratuma III Zecova.¹⁷⁸ Na lokalitetu Zecovi zdjele varijacije a2 egzistiraju sve do stratuma I (5. i 4. vijek p.ne.). Veoma bitne analogije posude tipa a, varijacije a1 i a2 imamo na nekropoli Petkovo brdo.¹⁷⁹ Varijacije a1 i a3 nalaze analogije sa lokalitetom Vis kod Dervente.¹⁸⁰ Takode, su dobivaju širu primjenu. To je II, zrela faza zapadnog geometrijskog stila koji ima naročito snažan uticaj u našoj III fazi prelaznog perioda, kako na keramici, tako i na metalnim objektima. U istoj fazi, na području sjeverozapadne Bosne osjeća se II završna faza zapadnobalkanskog geometrijskog stila, mijenjaju se motivi, krivolinijski postaju sve rjeđi, a od pravolinijskih, pored trouglova, sve češći je romb, kao i mrežasto šrafirana traka. Posude dobijaju oštriju profilaciju, a kod nekih formi vrat se izdvaja i dobija ljevkast izgled, a drške postaju duže, znatno nadvisujući obod. Šrafirani trouglovi postaju izduženi. Analizom metalnih objekata, kao i keramičkih, na nekropoli u Radosavskoj, primjetićemo blizinu granice II zrele

¹⁷¹ Isto, Tab. 1, 2. 3. 5; Tab. 2, 10; Isti, 1958, Tab. 2, 6. 8.

¹⁷² Čović 1962, Sl. 3, 6a.

¹⁷³ Benac 1959, Tab. 18, 5.

¹⁷⁴ Medović 1978, Tab. 118, 18-20; Tab. 23/1, 2.

¹⁷⁵ Benac 1956, Tab. 4, 5.

¹⁷⁶ Marić 1964, 230, Tab. 2, 1-3.

¹⁷⁷ Čović 1962, Sl. 3, 9a, 9b.

¹⁷⁸ Benac 1959, Tab. 18, 9, 9a.

¹⁷⁹ Čović 1967, Tab. 1, 4; Tab. 2, 1.

¹⁸⁰ Marić 1958, 247, Sl. 12; Isti, 1960/61, 159, Sl. 6.

faze zapadnogeometrijskog stila i III završne faze istog stila. Na metalu ističemo geometrijski ukrašene bronzane objekte grobova 1.4 i 10, dok na keramici na istom lokalitetu u grobu 9 nalazimo šolju ukrašenu šrafiranim izduženim trouglovima. Na Brdašcu-Laktaši i ostalim lokalitetima III faze osjeća se kanonizacija ornamentisanja tipična za zapadnobalkanski geometrijski stil, tako da se i na objektima naših lokaliteta može utvrditi stroga simetričnost. Pojedini motivi i cijele kompozicije postavljene u pravilnim razmacima, ukrasi na vrčevima, amforicama i loncima Brdašća, ponavljanje motiva urezanih na obodima posuda sa Dabraca, gradine Hrustine itd., dok o najbitnijoj osobini i idejnoj osnovi ovog stila, apstraktnosti na lokalitetima sjeverozapadne Bosne u ornamentalnom smislu pripada sve. U III fazi prelaznog perioda potpuno nedostaje i u asocijativnom smislu sve što bi se odnosilo na životinjski i vegetabilni svijet, tako da bi smo mogli zaključiti da je na našem prostoru najstriktnije primjenjivan strogi geometrijski stil u dekorativnoj umjetnosti.

Katalog arheoloških lokaliteta¹⁸¹

Andrića Glavica, Šljivno, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na dominantnom brdu nad Dobrinjskim poljem. Oko elipsastog platoa veličine oko 150x180 m, tragovi 2 bedema, a na zapadnoj strani i trećeg.

Površinski nalazi: sileksi i fragmenti keramike. Vjerovatno bronzano i željezno doba.

Bajića Grad, Gornji Vilusi, Banja Luka

Praistorijska gradina i srednjovjekovna arhitektura. Na izduženoj liniji nad dolinom Gomionice, orijentisanoj istok-zapad, vidljivo je nekoliko terasa sa nalazima fragmenata grube keramike, kućnog lijepa i troske. Na sredini se nalazio prvobitno odbrambeni tumulus, na kome su kasnije izgrađene 3 okrugle kamene kule, uz duboki šanac ispod njih. Dimenzije cca 90x40 m. Kasno bronzano i rano željezno doba i kasni srednji vijek.

Bedem – Kotlanica, Piskavica – Šumari, Banja Luka

Praistorijska gradina. Plato veličine cca 33x18 m sa 3 strane utvrđen nasipom visine cca 2-3 m, dok se na sjevernoj strani nalazi omanji ovalni tumulus. Bronzono ili željezno doba.

Biljeg, Verići, Popovići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na kraju oniže lingule strmih padina. Sa pristupačne, istočne, strane branjena je limitnim tumulom. Na platou tragovi fortifikacionog objekta u suhozidu. Kasno bronzano i starije željezno doba.

Depo iz Medenog Polja – Fabrika celuloze-Banja Luka

Prilikom izgradnje Fabrike celuloze na Medenom Polju, koje je smješteno na prostoru između rijeka Vrbanje i Vrbasa, otkriven je depo bronzanih objekata (T.II).

Pretpostavlja se da je nalaz u depou bio mnogo bogatiji (u Muzeju Bosanske krajine nalazi se 1 dijadema i 6 grivni). Kao novi tip nakita u Bosni, pokušano je sa analogijama profilacije da se dijadema poveže sa glasinačkim narukvicama, zadebljani krajeva trokutastog prijeseka, faza IIb s jedne strane, a sa druge predstavlja dalji razvojni tip rebrastih dijadema sa spiralnim završecima. Po načinu zakopčavanja kukama, paralele nalazimo u dijademama od tanke limene trake starijeg željeznog doba na Glasincu, a što nas navodi na zaključak da se radi o prelaznom tipu ove narukvice, koja se javlja od kasnog bronzanog doba. Analogije za grivne postoje u nakitu depoa iz Tešnja, I tako i izvodimo datiranje u Ha A do Ha B period po srednjoevropskoj terminologiji.

Gaj, Konatari, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na vrhu dominantnog brda, nad dolinom. Plato kružnog oblika, prečnika oko 80 m, branjen je snažnim suhozidom. Na južnoj strani ostaci omanjeg kamenog bastiona. Kasno bronzano i željezno doba.

Gaj pod Sokolinom, Pervan, Banja Luka

Praistorijska gradina. Zauzima izduženi hrbat dominantnog brda (oko 90x35 m), branjen velikim limitnim tumulom i manjim bastionom. Kasno bronzano ili željezno doba.

Glavica, Pavići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Na platou elipsoidnog oblika, veličine oko 80x40 m, opkoljenom sa 3 strane potokom, sjeverna strana branjena je zemljanim bedemom. Kasno bronzano i željezno doba.

¹⁸¹ Arheološki lokaliteti su abecednim redom svrstani u okviru 17 opština: Banja Luka, Laktaši, Čelinac, Skender Vakuf, Mrkonjić Grad, Kotor Varoš, Bosanska Gradiška, Srbac, Prnjavor, Sanski Most, Prijedor, Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Bosanska Krupa, Velika Kladuša, Cazin i Bihać.

Grad, Melina, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na dominantnom vršku nad ušćem Meline u Gomjenicu. Plato oblika poluelipse, branjen je usijekom na zapadnoj i bedemom na istočnoj strani. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina (Gradište), Borkovići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na omanjem brdu. Plato, veličine oko 40x30 m, branjen je sa sjeverne strane lučnim bedemom, dok su ostale strane štice strmim padinama. Kasno bronzano ili željezno doba.

Gradina, Čokori, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na stjenovitom uzvišenju iznad lijeve obale rječice Suturlije, na platu veličine oko 80x20 m. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina, Dragočaj, Banja Luka

Praistorijska gradina. Omanji plato utvrđen sa dva zemljana bedema. Bronzano ili željezno doba.

Gaj pod Sokolinom, Pervan, Banja Luka

Praistorijska gradina. Zauzima izduženi hrbat dominantnog brda (oko 90x35 m), branjen velikim limitnim tumulom i manjim bastionom. Kasno bronzano ili željezno doba.

Glavica, Pavići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Na platu elipsoidnog oblika, veličine oko 80x40 m, opkoljenom sa 3 strane potokom, sjeverna strana branjena je zemljanim bedemom. Kasno bronzano i željezno doba.

Grad, Melina, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na dominantnom vršku nad ušćem Meline u Gomjenicu. Plato oblika poluelipse, branjen je usijekom na zapadnoj i bedemom na istočnoj strani. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina (Gradište), Borkovići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na omanjem brdu. Plato, veličine oko 40x30 m, branjen je sa sjeverne strane lučnim bedemom, dok su ostale strane štice strmim padinama. Kasno bronzano ili željezno doba.

Gradina, Čokori, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na stjenovitom uzvišenju iznad lijeve obale rječice Suturlije, na platu veličine oko 80x20 m. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina, Dragočaj, Banja Luka

Praistorijska gradina. Omanji plato utvrđen sa dva zemljana bedema. Bronzano ili željezno doba.

Gradina, Ivanjska-Dobraši, Banja Luka

Praistorijska gradina. Locirana je na vrhu dominantnog brda strmih padina. Nepravilni i neravni plato bez vidljivih tragova fortifikacije. Vjerovatno kasno bronzano ili željezno doba.

Gradina, Krupa na Vrbasu – Racune, Banja Luka

Praistorijska gradina., rimska utvrda ili refugij. Nalazi se na brijegu stožastog oblika, nad izvorom Krupe. Praistorijski bedem oko vrha brijega oranjem uništen. Vidljivi su ostaci iskrčenog zida rimske utvrde. Bronzano ili željezno doba, rimsko doba.

Gradina, Ljubačevo-Popadići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je iznad desne obale Vrbasa. Vjerovatno željezno doba.

Orlovac, Banja Luka

Gradina se nalazi sa lijeve strane potoka, a iznad istoimenog naselja u Banja Luci. Sa zapadne i sjeverne strane strmo se spušta prema podnožju. Sa istočne strane blagom padinom omogućen je pristup potoku i izvorima pitke vode. Sa zapadne strane uočava se udolje koje je moglo imati ulogu zaštitnog rova. Ispod platoa širine cca 20x15 m, na omanje zaravnjenom prostoru, izvršena su sondažna istraživanja pod rukovodstvom autora marta 1990. god. Debljina kulturnog sloja 0.4 m. Pronađena je fragmentovana i slabo očuvana keramika: zdjele uvijenog facetiranog zadebljanog oboda, zdjele sa turban obodom i fragmenti keramike ukrašeni urezanom ornamentikom paralelnih linija. Uzimajući u obzir ove podatke gradina je bila u funkciji u periodu prelaza bronzanog u željezno doba, sa najbližim analogijama sa nizom gradinskih naselja srednjeg toka rijeke Vrbasa.

Gradina, Radmanići-Stanivukovići, Banja Luka

Praistorijska gradina i rimska utvrda. Lokalitet je na vrhu dominantnog brda. Probno iskopavanje (F. Filala) pokazalo je da se na praistorijskom bedemu nalaze kasnije građeni zidovi u malteru, te da je sloj bio deblji ne preko 1 m. Važniji nalazi: ljevački kalup od pješčara (kasno bronzano doba) i bronzani novac cara Galineja. Kasno bronzano i željezno doba, rimsko doba.

Gradina, Rebrovac, Banja Luka

Praistorijska gradina. Na rubovima platoa očuvan limitni tumul i dijelovi bedema. Kasno bronzano doba.

Sijenska gradina – Agino selo, Banja Luka

Gradina se nalazi na desnoj obali Vrbasa. Sjeverna i zapadna strana je zaštićena okomitim liticama

prema Vrbasu. Sa jugozapadne i jugoistočne strane zaštićena je moćnim bedemom promjera 5-8 m. Sondažna istraživanja su izvršena 1988. god. od strane autora ovog rada. Kulturni sloj istražene površine na južnom djelu gradine, neposredno ispod bedema, bio je debljine do 1.8 m. Slična situacija je i sa sondom postavljenom na istočnoj strani gradine. Otkriveni keramički materijal mogli bi smo tipološki podjeliti na: pitose, lonce, pehare, vrčeve, zdjele i kašike. Pitosi su visine veće od 60 cm, ravnog ili izvijenog oboda i često sa apliciranom trakom, grublje fakture (Tab. 28, 3 i 8). Lonci, koji su izdvojeni u 3 tipa, imaju visinu ispod 60 cm. Prvi tip ima blago izvijen obod bikonične forme, a često je po trbuhu suda ornamentisan horizontalnim urezanim linijama (Tab. 29, 2 i 5). Drugi tip ima blago izvijen facetirani obod i bikonične forme (Tab. 28, 3). Treći tip ima lukovičastu formu sa cilindričnim vratom (Tab. 28, 2). Amforice i pehari su posude manjih dimenzija, izvijenog oboda, trbušastog recipijenta spolja ukrašenog urezanim ornamentikom (Tab. 28, 5). Vrčevi sa blago zaobljenim recipijentima i trakastom drškom, ukrašeni su vertikalnim urezanim linijama (Tab. 28, 4). Zdjele su evidentirane u 3 tipa: bikonične zdjele sa izvijenim obodom i naglašenim ramenom (Tab. 29, 8), zdjele sa zadebljanim facetiranim uvučenim obodom (Tab. 29, 6) i zdjele sa turban obodom (Tab. 29, 1). Drške sudova pojavljuju se u nekoliko tipova: trakaste sa okruglim presjekom (kada prelaze obod suda pripadaju kašikama), rožaste drške koje pripadaju loncima. Ovoj vrsti keramike pripadale su i horizontalne pune drške i potkovičaste drške. Ornamentika se izvodila facetiranjem i kaneliranjem, a što nas upućuje na tradiciju urnenfelder kultura, dok je ornamentalni sistem kombinacija urezanih horizontalnih i vertikalnih linija, šrafiranih troglova, vezan za istočnopanonsko područje, a sa tim i nizom lokaliteta na našem području sjeverozapadne Bosne (Brdašce-Laktaši, Kriškovci-Gavran brdo). Od slučajnih nalaza navodimo nalaze keltskog novca istočno noričkog porijekla datovanog u 13. godinu p.ne. i srednjolatenske fibule. Imajući u vidu keramički inventar, moglo bi se zaključiti da je naselje počelo život u periodu dolaska populacije sa istočnoalpskog prostora (Kalakača i Bosut III) i trajalo kroz željezno doba Ha B3-Ha C.

Gradina 2, Stričići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena na dominantnom brdu. Plato je branjen bedemom zemljano-kamene konstrukcije. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina, Šimići-Debeljak, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na visokom grebenu, nad potokom Skakavcem. Nema vidljivih fortifikacija. Vjerovatno kasno bronzano ili željezno doba.

Šuplja stijena, Banja Luka

Gradina se nalazi 2 Km nizvodno od mjestača Krupe na Vrbasu. Dobila je naziv po stijenama, koje imaju jednu veliku prirodnu šupljinu. U narodu je nazvana i stijena Skamenjenih svatova. Sa zapadne strane je veoma kosa strmina koja se spušta prema Vrbasu i po kojoj smo prikupili fragmente keramike koji su sprati sa platoa koji se nalazi ispod Šuplje stijene. Prilaz na gradinu je moguć sa južne strane, gdje se nalazi moćan izvor pitke vode. Moli bi odvojiti neke karakteristične tipove iz fragmentovane prikupljene keramike: pitose sa facetiranim izvijenim obodima (Tab. 31, 1), zdjele uvijenog oboda (Tab. 30, 6), zdjele uvijenog turban oboda (Tab. 30, 2), zdjele sa facetiranim izvijenim obodom i sa naglašenim ramenom (Tab. 30, 5). Osim kanelovanja i facetiranja keramika je ukrašena urezanim linijama ispunjenim bijelom inkrustacijom, a što je karakteristično za nalaze naselja Brdašci u Laktašima, Velikoj gradini u Galjipovcima, Sjenskoj gradini i drugim lokalitetima sa ovog prostora iz Ha B-C perioda.

Gradina, Zelenci, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na vrhu dominantnog brijega. Plato veličine oko 80x70m, sa svih strana branjen jakim kamenim bedemom. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina Crkvena, Dobrnja, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na niskom brežuljku i branjena kamenim suhozidom. Površinski nalazi keramike i željezne troske. Vjerovatno željezno doba.

Gromilica, Stričići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na najnižoj kosi Uzlomca prema Stričićkom polju. Branjena je suhozidom. Bronzano ili željezno doba.

Hajdučka Špilja, Bijeli Potok, Banja Luka

Praistorijsko pećinsko naselje. Nalazi se ispod okomitog vapnenačkog masiva. Bijele stijene, 50 m iznad Čelinačkog potoka. U nanosu osipine pred ulazom otkriveno je nekoliko većih ulomaka keramike bronzanog doba.

Ivanjska, Banja Luka

Praistorijski pojedinačni nalaz. Bronzana fibula Golinjovo tipa, nađena pri kopanju vodeničkog jarka kraj potoka Lučice, bez propratnih nalaza. Kraj kasnog bronzanog ili početak željeznog doba (Ha B3, 8. vijek p.ne.). Po dimenzijama to je najveća fibula nađena na tlu Jugoslavije, a vjerovatno je imala votivnu namjenu.

Kučerine (Gradina), Gornji Vilusi-Stanići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Plato jezičastog oblika sa jugoistočne strane zaštićen je kamenim bedemom u

kojem se jasno nazire ulaz. Na sjeverozapadnoj strani vidljiv je prilaz u vidu rampe. Bronzano ili željezno doba.

Martinovića gradina, Gornje Motike, Banja Luka
Praistorijska gradina. Zauzima izduženi elipsasti plato brda između dva potoka. Nema vidljivih traova fortifikacije. Kasno bronzano doba.

Mišarica, Bijeli Potok, Banja Luka
Praistorijsko naselje u pećini. Sondirao B. Graljuk 1983. god. U podnožju okomitog masiva Bijele stijene, iznad lijeve obale Čelinačkog potoka, je ulaz u špilju. Pri samom kraju pristupačnog dijela, oko 60 m daleko od ulaza, otkriven je bronzani kelt, a sondažnim istraživanjima na ulaznom dijelu, otkrivena je keramika kasnog bronzanog doba.

Oštra Glavica, Ivanjska-Šimići, Banja Luka
Praistorijska gradina. Smještena je na elipsastom platou dominantnog brda, veličine oko 100x80 m, branjenog kamenim bedemom. Ulaz je na južnoj strani. Na jugozapadnoj strani jedan niži plato, branjen niskim bedemom. Kasno bronzano i rano željezno doba (Ha B2-B3, 9. i 8. vijek p.ne.).

Pećina, Barlovac, Banja Luka
Praistorijski pojedinačni nalaz. Bronzana sjekira s krilcima na srednjem dijelu. Kraj srednjeg li početak kasnog bronzanog doba.

Pećine, Krmine, Banja Luka
Praistorijska gradina i srednjovjekovni grad. Na prirodnom grebenu u smjeru sjever-jug vidljivi ostaci širokih bedema od slabo pritesanog kamena vezano krečnom žbukom. Očuvani segmenti ulaznog dijela se nalaze sa sjeverne strane. Neposredno podgrade čine prirodne terase koje obiluju keramičkim ulomcima. Kasno bronzano i željezno doba.

Stražbenica, Debeljaci, Banja Luka
Praistorijska gradina. Smještena je na kupastom, cca 40 m visokom uzvišenju, iznad rječice Bijeli Potok i rijeke Vrbane. Pod Stražbenicom su nalaženi primjerci željeznog oružja kao i veći fragmenti keramike. Nedaleko od gradine nađeni su ulomci keramike i mač. Kasno bronzano doba.

Tijesno Vrbasa, Ljubičevo, Banja Luka
Praistorijski pojedinačni nalazi: bakarna sjekira-čekić, bakarna krstasta sjekira, bakarna sjekira sa povijenim sječivom i cilindričnim usadnikom, 2 bronzana srpa, bronzana fibula sa četvrtastom nogom. Srednji i kasni eneolit, kasno bronzano i starije željezno doba.

Zemunica, Radosavska – Plavlani, Banja Luka
Praistorijsko naselje i srednjovjekovna nekropola. Iskopavanja izvršili Z. Marić 1962. god. i B. Čović 1964. god., a kasnije i Z. Žeravica. Kulturni sloj sačuvan je u debljini od cca 3 m, omogućio je izdvajanje 3 zasebne faze u životu naselja, sa nalazima karakterističnim za lasinjsku i vučedolsku kulturu i kulturu polja sa urnama. Eneolit, kasno bronzano doba, rano željezno doba. Izuzimajući sloj lasinjske kulture, svi slojevi su poremećeni naknadnim ukopima srednjovjekovnih grobova u kojima su, pored drugih priloga, nađeni i srebrni novčići. Kasni srednji vijek, 14. vijek.

Brdašce, Laktaši

Brdašce je praistorijsko naselje u Laktašima. Nalazi se na platou manjeg uzvišenja, relativne visine 15 m i dominira nad ravničarskim okolnim područjem uz lijevu obalu Vrbasa. Osim pogodnog topografskog položaja u podnožju Brdašca izvire termalna voda. Na lokalitetu su 1960. god. B. Čović i V. Nikolić izvršili iskopavanja metodom probnog rova (dužina Rova I iznosi 15 m, a širina 0.6 m, rov je bio podijeljen na tri segmenta od po 5 m dužine). Na sjevernoj strani prvog i drugog segmenta rova (Ia i Ib), istražena je površina dim. 6x4 m – Blok A. Debljina kulturnog sloja bila je nešto preko 2m. Izdvojene su 2 građevinske faze. Stambeni horizont prve faze zatjevao je II o.s. sa ostacima vatrišta čija je osnova bila od sitnog šljunka na kojem je konstatovan crveno izgoreli sloj gline, i III o.s. sa ostacima keramičke peći i izgorelih keramičkih ulomaka. Mlađa faza stanovanja naslojava se do V o.s. Pokretni arheološki materijal u najvećem procentu predstavlja keramika. Radi preciznije analize izdvojene su uglavnom po fakturi tri grupe keramike: A, B i C, odnosno finija, prelazna i gruba keramika. Po oblicima je izvršena podjela keramičkog posuđa na: pitose, lonce, pehare (amforice), vrčve (čaše), kašike i zdjele. Od ornamentike, uglavnom su to ukrasi izvedeni urezivanjem, a tu spadaju razne kombinacije horizontalnih, vertikalnih i kosih linija, cik-cak linija, šrafiranih rombova i trouglova, zavjesasto urezanih linija, te kraćih zarezova različito raspoređenih. Utvrđeni su ostaci inkrustacije. Uz standardnu ornamentiku facetiranja i kaneliranja, u ukrašavanje spadaju i plastične trake, pletenice, postavljene obično ispod oboda (Tab. 18, 1-2, 6; Tab. 19, 1-6, 9-10; Tab. 20, 1 -3, 6-8; Tab. 21, 1-3, 7-8, 10, 12-13; Tab. 22, 5-6, 11; Tab. 23, 1, 3).

Čitav kulturni sloj Brdašca, bez obzira na znatnu debljinu, je homogen i bez velikih razlika u tipologiji osnovnih oblika i osnovnih ukrasa na posudama. To pokazuje da ukupno trajanje naselja ne može zauzimati neki veliki hronološki raspon, a sama debljina kulturnog sloja je, po svoj prilici, rezultat intenzivnog življenja i intenzivne građevinske djelatnosti na relativno malom prostoru Brdašca. Glavni oslonac za

datovanje čine amforice (inv. br. 689,690 i 691) zato što po obliku i ornamentu imaju direktne analogije u grobovima iz nekropole Petkovo brdo u Radosavskoj. Nekropola je na osnovu metalnih nalaza datirana u Ha B3, odnosno 8 stoljeće p.ne. Prema tome, istom stoljeću bi pripadali otkopni slojevi VIII, neposredno ispod njega IX, X i neposredno iznad VII, VI i V. Za otkopne slojeve XI, XII i XIII mogli bi smo pretpostaviti na osnovu opšte stratigrafske i kulturno materijalne situacije, da su pripadali 9. stoljeću, dok za slojeve IV, III, II i I da ulazi u 7. stoljeće p.ne. Da zaključimo, naselje Brdašće je moguće datovati bar onim osnovnim dijelom u period Ha B2-Ha B3.

Carevo Brdo, Devetine, Laktaši

Praistorijska gradina. Smještena na dominantnom i teško pristupačnom uzvišenju. Površinski nalazi: fragmenti keramike i troska. Kasno bronzano i starije željezno doba.

Zaključak

Prelaz iz bronzanog u željezno doba na prostoru sjeverozapadne Bosne je dugotrajni kulturni proces koji se odvijao tokom 6 vijekova, od 1300. do 700. godine prije nove ere. Početkom tog perioda prostor sjeverne Bosne naselili su nosioci kulture Urnenfelder. Da su činili jednu cjelinu sa etnosom međurečja Save, Drave i Dunava, pokazala je njihova materijalna kultura. Celokupna populacija vezana za navedene prostore predstavlja samo deo matičnog područja definisanog zapadnom Panonijom i istočnim Alpima. Ovo područje predstavlja zapravo nuklearnu zonu opredjelenu u rano bronzano doba, koja se prepoznaje u poznijim periodima Urnenfelder kulture ostalih područja. To se ogleda prvenstveno u istovjetnosti kulturnih pojava, pre svega u načinu sahranjivanja (ritual spaljivanja pokojnika i stavljanja njegovog pepela u urne pokrivene sa zdjelama), a zatim i u velikom broju grnčarski formi (zdjele sa izvijenim obodima, bikonične urne sa izvijenim obodima). Sa druge strane na materijalnoj kulturi međurečja i sjeverozapadne Bosne osjećaju se snažni uplivi elemenata urnenfelder kulturne grupe Baierdorf-Velatica. Da pojedini metalni i keramički objekti imaju izvorište i analogije sa srednjeevropskom Hügelgreber kulturom, upućuju i nalazi ukrasnih igala i tipični keramički oblici. Najbliže veze sa našim prostorom nalazimo u kulturnim grupama Virovitica, Zagreb, Velika Gorica i Dalj.

Na naseljima naše prve faze nalazimo veoma malo podataka o proizvodnji i prerađevinama od metala. Nedostatak rudnika kositra i bakra i nalaza kalupa upućuje da su metalni predmeti doneseni iz matičnih područja sa strane, ili da su nabavljeni trgovinom. Pojedini nalazi, kao naprimjer fibule tipa Peschiera iz pećine Hrustovača i sjekire sa krilcima na sredini (Blatna kod Bosanskog Novog, Babin Potok i Barlovci kod Banja Luke) daju mogućnost opredjeljenja nalaza sa ovog prostora u kontekstu apsolutne hronologije kultura srednje Evrope. Pri tome treba napomenuti da je proizvodnja Peschiera fibula vezana za prostor međuriječja i Posavine. Sudeći po ornamentici nalaz ove fibule iz Hrustovače spadao bi u red najstarijih primeraka. Ovi nalazi opredjeljuju se u poznomikenski period IIIB, odnosno 1110 po Arne Furmarku, vremenski od 1300. do 1230. i 1230. do 1100. godine prije nove ere. Tipološki su vezani sa nalazima u kasnomikenskim naseljima južne Grčke, Tesalije, Beotije i Makedonije.

Pored očite vezanosti za zapadnopanonski i istočnoalpski prostor, na našem području počinju da se pojavljuju i neki elementi koji se mogu smatrati originalnim. Od metalnih proizvoda to su igle sa šiljkom na glavi i ornamentikom čije je izvorište neosporno istočnoalpski i zapadnopanonski prostor. Ovaj tip je kod nas poznat samo sa lokaliteta Donja Dolina. Veliki broj keramičkih tipova i prisustvo ornamentalnog manira facetiranja i kaneliranja vezani su za analogne tipove sa drugih lokaliteta Urnenfelder kulture, a radilo se o utilitarnoj ili grobnoj keramici. Na našem prostoru se i u tom smislu javljaju unikatni oblici koji u kulturnom smislu dakako čine sporadičnu pojavu. Tu se prije svega misli na zdjele sa uvučenim naokolo facetiranim obodom.

U našoj II razvojnoj fazi Donja Dolina se nameće kao metalurški centar ovog prostora, na što upućuje mnoštvo otkrivenih kalupa. Rudnici metala za preradu su i dalje nepoznanica. Pojavljuju se novi elementi koji očitno ne pripadaju Urnenfelder kulturi, kao koplja sa facetiranim tulcem i jednorezne britve. Da li je u pitanju bila stvaralačka invencija lokalnih majstora na bazi specifičnog ornamentalnog manira Urnenfelder kulture (facetiranja) za sada je teško dati odgovor. I južna granica širenja ove kulturne grupe zbog neistraženosti ovog područja nije sasvim jasna. Međutim istraživanja na gradini Dabrac, 30-tak km sjeverno od Jajca, pokazala su da bi

ovo mogao biti najjužniji istražen lokalitet ove kulture. Sjeverna granica rasprostiranja lokalne Urnenfelder kulture nalazila se na južnim obroncima planine Kozare, gdje bi kako izgleda u bosanskoj Posavini pratila administrativnu granicu iz rimskog perioda provincija Dalmacije i Panonije. Najistočnije istraženi lokaliteti na gradinama Gavran brdo u Kriškovcima, na Velikoj gradini u Galjipovcima, na gradinama u Skender Vakufu koje su smještene na jugoistoku, utvrđeno je rasprostiranje ove kulturne grupe. Svi ovi lokaliteti nastavili su život i u III fazi. Ako se dodaju nalazi sa naselja Zemunica i nekropole Petkovo brdo u Radosavskoj, upotpunićemo sliku o njenim nosiocima ove kulture. Učestaliji su nalazi metalnih predmeta izrađenih od željeza. Ova konstatacija je naročito vezana za Donju Dolinu i prostore koji gravitiraju ovom lokalitetu. Arheološka nalazišta vezana za srednji tok Une sa prostora bihačke i cazinsko-kladuške krajine ulaze vremenski u III fazu razvoja prelaznog perioda. Osim navedenih prostora, po svemu sudeći, u okviru ove kulture ulaze lokaliteti grmečkog masiva i gradine vezane za obode Petrovačkog polja. U III fazu ulaze najstariji horizonti sa naselja Kekića glavica i Čunгар i nekropola Golubić i Jezerine. Materijalna kultura upućuje na istočnoalpski prostor i veze sa izdancima mlađe Urnenfelder kulture. Brojni nalazi pokazuju kulturnu i trgovačku povezanost sa Glasincem, srednjom Bosnom i Donjom Dolinom. Među grobnim priložima otkriveni su i predmeti iz sjeverne i srednje Italije. Osim analogija u metalnim predmetima, postoje sličnosti i sa keramičkim formama: urne i zdjele oštre profilacije (Kumaja, Etrurija, Tarkvinija i Bolonja).

Kao što se vidi nova istraživanja su doprinijela, ne samo boljem upoznavanju pokretnih i nepokretnih arheoloških objekata, već i pouzdanijem definisanju granica širenja lokalnih Urnenfelder kultura. Mora se pritom napomenuti da su istraživanja na novim lokalitetima u posljednjih desetak godina bila sondažnog karaktera sa veoma skromnim sredstvima. Na ovom području potrebno je vršiti i dalja istraživanja sa posebnim akcentom na prostorima severno od Jajca prema Mrkonjiću i u dolini donjeg toka rijeke Ugar. Osim toga, potrebni su sistematičniji zahvati na potesu srednjeg toka rijeke Vrbasa i Sane. Na ovaj način bi se precizno utvrdilo područje naseljavanja nosilaca lokalnih Urnenfelder kultura prema jugu i zapadu, odnosno prema japodskoj teritoriji.

End of the Bronze and beginning of the Iron Age in Northeast Bosnia

End of the Bronze and beginning of the Iron Age in the North West Bosnia is the process that lasted 6 centuries, from 1300 to 700 BC. At the beginning of this period area of North West Bosnia was inhabited by the Urnfield culture bearers. Their material culture showed that they composed same ethnic group with the ethnos from the area between rivers Sava, Drava and Danube. Entire population attached to this area represents just part of the master area defined by West Pannonia and East Alps. This area represents heart zone characterized in early Bronze age, and it is recognized in the later periods of Urnfield culture of other areas. This is reflected by the identity of cultural manifestations, firstly by the funerary rituals (incineration of deceased and depositing the ashes into urns covered with bowls), and also by the large number of pottery forms (bowls and biconical urns with buckled rims). On the other hand there are very strong impacts of the elements of Urnfield culture from the Baierdorf-Velatica cultural group on the material culture of the area between rivers and northwest Bosnia. Examples of decorative pins and typical ceramic forms imply to the origins and analogies with Central European Hugelgraber culture. Closest connections with our area we find in the cultural groups of Virovitica, Zagreb, Velika Gorica and Dalj.

In the settlements of this phase we find very little information about production and products of metal. Lack of the tin and copper mines, as well as the finds of the moulds reveal that all metal objects were brought from the master area or that they have been imported. Certain finds, like Peschiera fibula from the Hrustovača cave and axes with wings in the middle (Blatna near Bosanski Novi, Babin potok and Barlovci near Banja Luka) allow connecting these finds with the absolute chronology of Central Europe. At the same time, we have to mention that production of Peschiera fibulas is related to the area between three rivers and Posavina. Fibula find from Hrustovača belongs to one of the oldest finds of this fibula type. All these findings could be determined in the late Mycenaean period III b, according to Arne Furmark to 1110, from 1300 to 1230 and 1230 to 1110 BC. They are analogously related with the finds from late Mycenaean settlements of Southern Greece, Thessaly, Boeotia and Macedonia.

Despite the obvious content of the material culture which is related to West Pannonia and East Alpine region, some original elements start to appear only in our area. Those are mainly pins with fang on

the head which originate from East Alpine and West Pannonia region. This type is known from the site of Donja Dolina. Large number of ceramic types and presence of ornamental manner of faceting and canalizing are related to analogue types from the other sites of Unrnfield culture. In our area some new original elements appear sporadically like bowls with indent and faceted rim.

In the second phase of development settlement of Donja Dolina obruded as the centre of metallurgy of this region. Mines of metal for the production are still unknown. There is appearance of the new elements which obviously not belong to Unrnfield culture like spears with faceted shank, one cutting razors. Was that creative invention of local craftsmen based on the specific ornamental style of Urnfield culture or the border of the dissemination was moved to the south considering the fact that site of Gradina Dabrac 30 kilometers north of Jajce could be the most southern site of this culture. Border of this area in the north would be on the southern side of Kozara Mountain. The sites of Gavran brdo in Kriškovci, Velika gradina in Galipoljci, and gradina in Skender Vakuf in south-east also belong to this group. All this sites continue their life in the phase III. The settlements in Zemunica, and necropolis Petkovo Brdo in Radosavska with above mentioned sites make the picture of the culture holders complete. There is larger number of iron objects in this phase. This conclusion is specially related to Donja Dolina and its surroundings. Archaeological sites in the Una valley from the area of Bihać, Cazin and Velika Kladuša are contemporary with phase III, as well as the sites from Grmeč and Petrovačko polje and settlements of Kekića Glavica and Čungar, and necropolises Golubić and Jezerine. Material culture corresponds to East Alpine region and late Unrnfield culture. Numerous finds illustrate cultural and trade connection with Glasinac, Central Bosnia and Donja Dolina. Among the grave goods were discovered artifacts from the northern and central Italy. Beside analogies within metal objects, there are resemblances in ceramic forms: urns and bowls with edgy profiles (Cumana, Etruria, Tarquinia and Bologna). Studies of this region contributed to better introduction with archaeological objects as well as to more certain definition of the borders of culture expanding and culture exchanges.

Lista skraćenica

- AAHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
 AP – Arheološki pregled, Beograd
 ARR – Arheološki radovi i rasprave JAZU, Zagreb

- AV – Arheološki vestnik, Ljubljana
 BAM – Beitrage zur Ur- u. Frugeschichtliche Arceologie des Mittelmeer – Kulturraumes, Bonn
 FAP – Fontes archaeologici Pragenses, Praha
 GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
 RGF – Romisch-Germanische Forschungen, Frankfurt am M.
 VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb
 WMBH – Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien
 ZKM – Zbornik Krajiških muzeja, Banja Luka

Literatura

- Batović, Š.* 1962, Sepultures de la peuplade illyrienne des Liburnes, IA IV, Bonn 1962.
Benac, A. 1948, Završna istraživanja u pećini Hrustovači, GZM n.s. III, Sarajevo 1948, 3-41+ Tab. I-XV.
Benac, A. 1954, Novi prehistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, GZM n.s. IX, Sarajevo 1954, 163-171 + Tab. 1.
Benac, A. 1959, Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, GZM n.s. XIV, Sarajevo 1959, 13-51 + Tab. I-XX.
Benac, A. 1967, Kameni kalupi sa Pivnice, GZM n.s. XXI/XXII, 1966/67, Sarajevo 1967, 150-160 + Tab. I-III.
Benac, A. / Čović, B. 1956, Glasinac, Dio I, Bronzano doba, Zemaljski muzej, Sarajevo 1956.
Benac, A. / Čović, B. 1957 – Glasinac, Dio II, Željezno doba, Zemaljski muzej, Sarajevo 1957.
Bižić, R. 1952, Grobovi u Donjoj Dolini, GZM n.s. VII, Sarajevo 1952, 201-229.
Brunn, W.A.v. 1968, Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit, RGF 29, Berlin 1968.
Čović, B. 1958, Barice – nekropola kasnog bronznog doba kod Gračanice, GZM n.s. XIII, Sarajevo 1958, 77-96 + Tab. I-II.
Čović, B. 1961, Donja Dolina, IA, Y21-30, 1961.
Čović, B. 1962, Gradinsko naselje na Kekića glavici, GZM n.s. XVII, Sarajevo 1962, 51-61 + Prl.1 + Tab. I-IV.
Čović, B. 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praiistorijskih gradina u Bosni, GZM n.s. XX, Sarajevo 1965, 27-145 + Prl. 2.
Čović, B. 1965a, Novi nalazi sa nekropole „Gradač“ u Sokocu i neka pitanja glasilačke hronologije, ČGT VI, Tuzla 1965, 57-82.
Čović, B. 1967, Praistorijska nekropola „Petkovo brdo“ u Radosavskoj, GZM n.s. XXI-XXII, Sarajevo 1967, 161-167 + Pl. 1 + Tab. I-II.
Čović, B. 1970, Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Dalmata, GCBI VIII, 6, Sarajevo 1970, 67-97.

- Čović, B. 1971, Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule, GZM n.s. XXVI, Sarajevo 1971, 313-331.
- Čović, B. 1976, Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Hercegovine, GZM n. s. XXIX, (1974), Sarajevo 1976, 281-288.
- Čović, B. 1978, Velika gradina u Varvari, I dio, GZM n. s. XXXII, Sarajevo 1978, 5-175 + Pl. 2, 3 + Tab. I-XLVII.
- Čović, B. 1983, Srednjobosanska kulturna grupa, PJZ IV, Sarajevo 1983, 433-457.
- Čović, B. 1984, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali I u njenom zaleđu, U: Duhovna kultura Ilira, Posebna izdanja, ANUBiH, CBI, LXVII/11, Sarajevo 1984, 7-40.
- Čović, B. 1987, Srednjobosanska grupa, PJZ, V, Željezno doba, Sarajevo 1987, 481-528.
- Ćurčić, V. 1900, Ein Flachgräberfeld der Iapoden in Ribić bei Bihać, WMBH, VII, Wien 1900, 3-32.
- Drechsler-Bižić, R. 1961, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955-56.g., VAMZ II, Zagreb 1961, 67-114.
- Drechsler-Bižić, R. 1983, Japodska kulturna grupa, PJZ IV, Sarajevo 1983, 374-390.
- Fiala, F. 1893, Prahistorische Wohnstätten in Sobunar bei Sarajevo, WMBH I, Wien 1893, 39-54.
- Fiala, F. 1894, Prehistorische bilješke, GZM VI, Sarajevo 1894, 325-332.
- Fiala, F. 1897, Arheološke bilješke iz Bosne i Hercegovine, GZM IX, Sarajevo 1897, 675-679 + Tab. 1.
- Fiala, F. 1899, Das Flachgraberfeld und die prahistorische Ansiedlung in Sanski Most, WMBH VI, Wien 1899, 62-128.
- Fiala, F. 1899a, Prahistorische Bronzen aus Bosnien und der Herzegowina, WMBH VI, Wien 1899, 139-147.
- Gabrovec, S. 1983, Kasno brončano doba (kultura polja sa žarama), PJZ IV, Sarajevo 1983, 52-96.
- Garašanin, D. 1954, Katalog metala, Narodni muzej Beograd, Praistorija I, Beograd 1954.
- Garašanin D. i dr. 1975, Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini, AGS s. 1, knj. 1, Beograd 1975.
- Garašanin, M. 1958, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, BRGK 39, Frankfurt / Main 1958.
- Hampel, J. 1896, A bronzkor emlekei Magyarhonban I-III, Budapest 1896.
- Hansel, B. 1968, Beitrage zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken 1-2, BAM 7-8, Bonn 1968.
- Holste, F. 1939/40, Gezackte Nadeln, PZ 30-31, 3-4, Berlin 1940.
- Holste, F. 1951, Hortfunde Südosteuropas, Marburg/Lahn 1951.
- Jamaković, O. / Žeravica, Z. 2010, Praistorijsko naselje Brdašće u Laktašima, Godišnjak CBI, 39, Sarajevo 2010, 35-52.
- Knez, T. 1958, Praistoriski depo iz Osretka, GZM n.s. XIII, Sarajevo 1958, 255-260.
- Koszegi, F. 1960, Beitrage zur Geschichte der ungarischen Urnenfelderzeit (Ha-B), AAHung 12, Budapest 1960.
- Kovačević, C. / Mirković, P. 1893, Die Ausgrabungen auf dem Jezerinafelde unterhalb Pritoka bei Bihać, WMBH, I, Wien 1893, 189-194.
- Kraft, G. 1926, Die Kultur der Bronzezeit in Süddeutschland, Augsburg 1926.
- Lollini, D. 1967, Tomba ad incinerazione dalla necropoli di Numana, Atti del simposio di protostoria italiana, Orvieto 1967.
- Ljubić, Š. 1889, Nalazište u Prozoru, Popis arheološkog odjela narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu I, Zagreb 1889.
- Mandić, M. 1929, Izvještaj o djelomičnom nastavljenom otkapanju prehistorijske sojenice u D. Dolini kod Bos. Gradiške god. 1928, GZM XLI, Sarajevo 1929, 33-40.
- Marić, Z. 1958, Neki novi manji preistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, GZM n.s. XIII, Sarajevo 1958, 243-253.
- Marić, Z. 1961, Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba, GZM n.s. XV-XVI, 1960/61, Sarajevo 1961, 151-171.
- Marić, Z. 1961a, Donja Dolina, Bosanska Gradiška – naselje perioda polja sa urnama, AP 3, Beograd 1961.
- Marić, Z. 1964, Donja Dolina i problem etničke pripadnosti predrimskog stanovništva sjeverne Bosne, GZM n. s. XIX, Sarajevo 1964, 5-128 + Prl.1.
- Marić, Z. 1968, Japodske nekropole u dolini Une, GZM n. s. XXIII, Sarajevo 1968, 5-79 + Tab. I-VII.
- Marović, I. 1961/62, Nekoliko nalaza iz halstatskog perioda u Dalmaciji, VAHD, LXIII-LXIV, 1961-1962, Split 1962, 5-23.
- Medović, P. 1978, Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslavenskom Podunavlju, Diss Mon SAD J XXII, Beograd 1978.
- Minichreiter, K. 1983, Pregled istraživanja nekropole grupe "Gređani" u Slavoniji, Anali Zavoda za znanstveni rad JAZU u Osijeku, knjiga 2, Osijek 1983, 7-86.
- Miske K. v. 1908, Die prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid, I Band, Wien 1908.
- Montelius, O. 1895, La civilisation primitive en Italie I, Stockolm 1895.
- Müller-Karpe, H. 1959, Beitrage zur Chronologie der Urnenfelderzeit nordlich und sudlich der Alpen, RGF 22, Berlin 1959.
- Nikolić-Mutavdžić, V. 1962, Kratak izvještaj sa sondažnog iskopavanja u Laktašima kod Banja Luke, ZKM 1, Banja Luka 1962, 300-301.

- Nikolić-Mutavdžić, V.* 1962a, Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz severozapadne Bosne, ZKM 1, Banja Luka 1962, 67-89.
- Patsch, C.* 1897, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Zweiter Teil, WMBH, V, Wien 1897, 177-241;
- Petrescu-Dimbovita, M.* 1977, Depozite de bronzuri din Romania, Bucuresti 1977.
- Pittioni, R.* 1954, Urgeschichte des osterrichischen Raumes, Wien 1954.
- Popović, Lj.* 1975, Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu, Beograd 1975.
- Radimsky, W.* 1893, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in der Nekropole von Jezerine bei Bihać, WMBH, I, Wien 1893, 195-202.
- Radimsky, W.* 1894, Gradina Čungar kod Cazina, GZM VI, Sarajevo 1894, 495-520.
- Radimsky, W.* 1895, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka, WMBH III, Wien 1895, 39-218,
- Radimsky, W.* 1896, Die Gradina Čungar bei Cazin, WMBH IV, Wien 1896, 73-93.
- Radimsky, W.* 1897, Der prähistorische Pfahlbau von Ripač bei Bihać. I Theil. Der Pfahlbau und die Artefacte, WMBH, V, Wien 1897, 22-77 + Taf. I-XLII.
- Raunig, B.* 1968, Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću, GZM n. s. A. XXIII, Sarajevo 1968, 81-98 + Pl. 1 + Tab. I-VI.
- Raunig, B.* 1982, Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina, GZM (A), n. s. 37, Sarajevo 1982, 1-14.
- Reinecke, P.* 1924, Zur chronologischen Gliderung der süddeutschen Bronzezeit, Germania 8, RGK, Frankfurt a/Main, 1924.
- Rihovsky, J.* 1965, Das Urnenfeld von Klentnice, FAP 8, Praha 1965.
- Stare, F.* 1953, Bronaste najdbe iz pećine Hrustovača, AV IV, Ljubljana 1953.
- Stare, F.* 1954, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani, Dela SAZU 9, Ljubljana 1954.
- Stare, F.* 1955, Vače, Arch. Kat. Slov. 1, Ljubljana 1955.
- Truhelka, Č.* 1893, Ein Depotfund der Bronzezeit aus Šumetac bei Podzvizd, WMB H I, Wien 1893, 35-38.
- Truhelka, Č.* 1901, Prehistorička sojenica u koritu Save kod Donje Doline, GZM XIII, Sarajevo 1901, 227-287 + Tab. I-XXVII.
- Truhelka, Č.* 1902, Sojenica u Donjoj Dolini, GZM XIV, Sarajevo 1902, 129-144; 257-274; 519-539.
- Truhelka, Č.* 1903, Sojenica u Donjoj Dolini, GZM XV, Sarajevo 1903, 143-151; 373-383; 529-558.
- Truhelka, Č.* 1904, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina, Bericht über die Ausgrabungen bis 1904, WMBH IX, Wien 1904, 3-156.
- Truhelka, Č.* 1904a, Sojenica u Donjoj Dolini, GZM XVI, Sarajevo 1904.
- Truhelka, Č.* 1906, Sojenica u Donjoj Dolini, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 91-98; 225-235; 441-447.
- Truhelka, Č.* 1906a, Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 117-127; 265-275.
- Truhelka, Č.* 1913, Jedan odličan nalaz bronzane dobi iz Velikog Mošunja, GZM XXV, Sarajevo 1913, 325-335.
- Vasić, R.* 1987, Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije, PJZ, V, Željezno doba, Sarajevo 1987, 673-689.
- Vinski-Gasparini, K.* 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973.
- Vinski-Gasparini, K.* 1974, Fibule u obliku violinskog gudala u Jugoslaviji, VAMZ 3, VIII, Zagreb 1974.
- Vinski-Gasparini, K.* 1983, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, PJZ IV, Sarajevo 1983, 547-646.
- Vinski-Gasparini, K.* 1983a, Ostave s područja kulture polja sa žarama, PJZ IV, Sarajevo 1983, 647-667.
- Vinski, Z. / Vinski-Gasparini, K.* 1962, O utjecajima istočnoalpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, ARR II, Zagreb 1962.
- Žeravica, Z.* 1989, Mlađe željezno doba na gradini u Donjoj Dolini, Sarajevo, u rukopisu.
- Wagner, K. H.* 1943, Nordtiroler Urnenfelder, RGF 15, Berlin 1943.